

ResearchGate

Google Scholar

eLIBRARY.RU

I^{WORLD}
I^{JOURNALS}

DOAJ
DIRECTORY OF
OPEN ACCESS
JOURNALS

OPEN ACCESS

"IN THE WORLD OF SCIENCE AND EDUCATION"

international scientific-practical journal

ALMATY, KAZAKHSTAN

ISSN: 3007-8946

15 MAY 2026

els.education23@mail.ru

irc-els.com

international scientific centre "Endless light in science"

**МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
«IN THE WORLD OF SCIENCE AND EDUCATION»**

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL
«IN THE WORLD OF SCIENCE AND EDUCATION»**

Main editor: G. Shulenbaev

Editorial colleague:

B. Kuspanova
Sh Abyhanova

International editorial board:

R. Stepanov (Russia)
T. Khushruz (Uzbekistan)
A. Azizbek (Uzbekistan)
F. Doflat (Azerbaijan)

International scientific journal «IN THE WORLD OF SCIENCE AND EDUCATION», includes reports of scientists, students, undergraduates and school teachers from different countries (Kazakhstan, Tajikistan, Azerbaijan, Russia, Uzbekistan, China, Turkey, Belarus, Kyrgyzstan, Moldova, Turkmenistan, Georgia, Bulgaria, Mongolia). The materials in the collection will be of interest to the scientific community for further integration of science and education.

Международный научный журнал «IN THE WORLD OF SCIENCE AND EDUCATION», включают доклады учёных, студентов, магистрантов и учителей школ из разных стран (Казахстан, Таджикистан, Азербайджан, Россия, Узбекистан, Китай, Турция, Беларусь, Кыргызстан, Молдавия, Туркменистан, Грузия, Болгария, Монголия). Материалы сборника будут интересны научной общественности для дальнейшей интеграции науки и образования.

15 мая 2026 г.
Almaty, Kazakhstan

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20410493>
УДК 51(091)

MUHAMMAD SON OF MUSA FROM KHOREZMI GENIUS OF THE TURKISH WORLD

SH.S. ZHOLDYBAEV

Ph.D., Associate Professor (ZhezU)

A.SH. SERIKBAEV

teacher of KSU gymnasium No. 26
Zhezkazgan

"I have compiled a short book on the calculus of algebra and almuqabala containing simple and complex problems of arithmetic, for this is necessary for people"

Muhammad son of Musa - a great mathematician, astronomer and geographer, the founder of classical algebra. The name indicates the homeland of the scientist - the Central Asian state of Khorezm, which corresponds to present-day Uzbekistan. Years of life - born 780-783, died in 850. Khorezm (Fig. 1) then traded with India, China, the Arab world, the Middle East. Fur, cattle, fish, dried products, bulgars - leather, spices and craft utensils up to damask swords were exported from Khorezm.

Fig. 1 City of Khorezm

Naturally, many nations lived in the city and it is not surprising that Muhammad knew many languages. It is reliably known that he knew eight languages. He spent a significant period of his life in Baghdad, heading the library of the "House of Wisdom" under Caliph al-Mamun (813-833). This is the modern Academy of Sciences, where there was Arabic, Persian, Turkic with a rich library, ancient manuscripts, an astronomical observatory. At the same time, al-Marwazi, al-Fargani, Ibn Turk, al-Kindi and other outstanding scientists worked there. They could go on expeditions, travel and bring back scientific findings. In 827, Muhammad son of Musa took part in measuring the length of a degree of the earth's meridian on the plain of Sinjar, to clarify the size of the Earth's circumference. These measurements remained unsurpassed in accuracy for 7 centuries. During the reign of Caliph al-Wasiq (842-847) he led an expedition to the Khazars.

Equation $6x - 13 = 5x - 8$, adding 13 and 8 to both parts we perform the aljabr action and get $6x + 8 = 5x + 13$, subtracting $5x$ and 8 from both parts we perform the almuqabala action and as a result we get $x = 5$ according to Fig. 2.

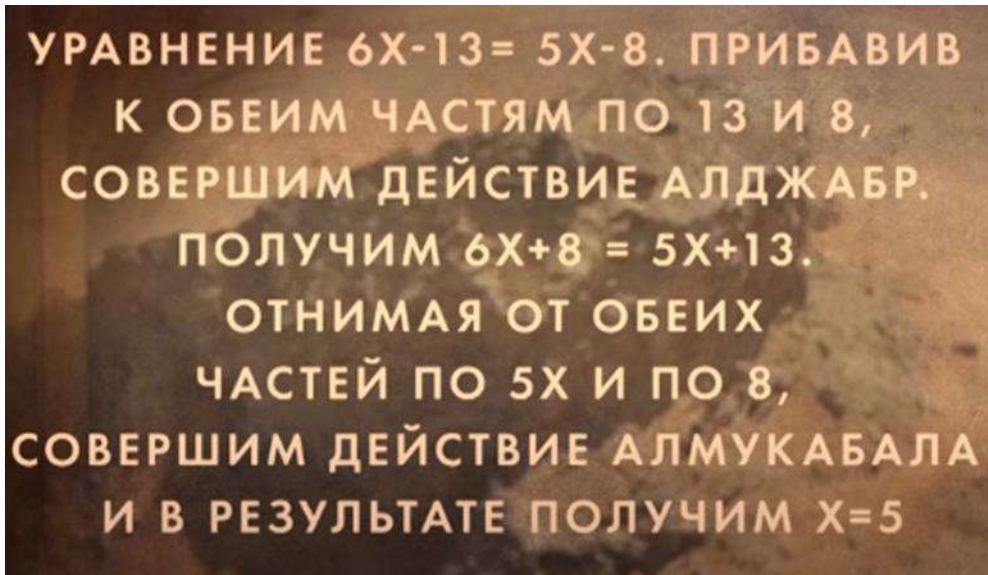

Fig. 2. Algebra of Muhammad son of Musa

Muhammad son of Musa was the first to introduce aljabr as a science of algebra - "treatise". 6 types of square and linear equations gave methods for their solutions, which are still used today. When we studied Algebra at school, we had no idea that our ancestor, a Turkic Muslim, gave the solution to these equations in the 9th century. Why this is not mentioned in the textbook, we can only guess now. The algebra of Muhammad son of Musa from Khorezm was later developed and supplemented by many Eastern scholars. "A Brief Book on the Calculus of Al-Jebra and Al-Muqabala" was translated twice in the 12th century into Latin, when civilization came to Europe 4-5 centuries after him and played an important role in the development of mathematics in Europe. One can judge how far ahead the science of mathematics, astronomy and geography was.

"I compiled a short book on the calculation of algebra and almuqabala, which contained simple and complex problems of arithmetic, because this is necessary for people. In the theoretical part of my treatise, I gave a classification of the equation of the 1st and 2nd degree and identified 6 types, characterizing each type of equation and showing examples of the rules for their solutions in our geometric proofs of these rules for the last three types. Well, let my students prove the rest," wrote Muhammad son of Musa.

The treatise on algebra also includes a chapter on "Transactions," which discusses the rules for finding an unknown term of a proportion from three known terms. And a chapter on "Measurement," which discusses the rules for calculating the area of various polygons, an approximate formula for the area of a circle, and a formula for the volume of a truncated pyramid.

Among his works are "The Book of Indian Arithmetic" (or "The Book of Indian Counting"); "A Brief Book on the Calculation of Al-Jebra and Al-Muqabala"; "Astronomical Tables" (zij); "The Book of the Picture of the Earth"; "The Book of the Construction of the Astrolabe"; "The Book of Actions with the Astrolabe"; "The Book of Sundials"; "The Book of History." Of these works, only seven have come down to us - in texts belonging either to Muhammad ben Musa himself or to his medieval commentators. In the book "The Book of Indian Counting" studying all the then known calculus of numbers Fig. 3, he proposed his own version of the calculus, which contributed to the popularization of the decimal positional system of recording numbers throughout the Caliphate up to Spain. In the 12th century, this book was translated into Latin and played a very large role in the development of European arithmetic and the introduction of numbers proposed by Muhammad son of Musa and called Arabic. Truly, a great mistake occurred, the calculus of numbers proposed by the Turk by Europeans in the 12th century, almost 5 centuries after his death was called "Arabic" and now all of Europe "foist" its own calculus on us as

Arabic and now, personally, I laugh and respect the great ancestor, who proved how much our world was ahead of the rest of the world.

Fig. 3 Decimal number system proposed by Muhammad son of Musa and other methods of calculation

In 834 he separated algebra from geometry. "Very important, I consider the book on Indian calculus, in it I described the finding of a decimal number consisting of nine numbers and zero, accepted throughout the world. And also described the concept of an algorithm, one of the main concepts of cybernetics and mathematics" [1].

The word algorithm comes from the name of Muhammad son of Musa from Khorezmi. In the 12th century, the book was translated into Latin under the title "The Algorithm of Khorezmi - the Indian art of counting, composed by Al-Khwarizmi". The word "Algorithm" entered the languages specifically thanks to this book. It turns out that this word was pronounced and invented by a Turk, pronounced throughout the world.

The length of a degree is 56 Arabic miles or 113 km, hence the circumference of the Earth is 40,680 km. Astronomy occupied a leading place among the exact sciences in the Middle East. In the 6th century, the first independent works on astronomy appeared. A collection of astronomical and trigonometric tables, Ziji tables - used to measure time, with their help the position of luminaries in the celestial sphere, solar and lunar eclipses were measured. 1 zich - zich Al-Khwarizmi, which began on chronology and calendars. "I described the Islamic, Julian calendar, the RUMF calendar, compared different eras, the oldest era of India, 3101 BC, the era of Alexander, from October 1, 312 BC. The Hija era accepted in Islamic countries began on July 16, 622, the day of Muhammad's migration from Mecca to Medina. Considered both the Christian and Spanish eras. Rules for the transition of dates from one era to another." To compile the map of the "Known World" he studied the works of 70 geographers, showed the Indian Ocean as an open ocean for the first time, showed the Pacific Ocean for the first time [2]. It became the basis for further research, made the prototype of the modern globe. "The Book of the Astrolabe" about astronomical measuring instruments of that time (compass, compass). Muhammad ben Musa of Khorezmi is credited with developing the concept of sine. The story that happened with this word is well known. The geometric meaning of sine is half the length of the chord that subtends the arc. HE called this thing beautifully and accurately: "bowstring"; in Arabic it sounds like "jayyab". But the Arabic alphabet has only consonants; vowels are depicted by "vowel marks" - strokes. A person who is not very proficient in Arabic literacy often confuses the vowel marks; this happened to the translator of the book of Muhammad ben Musa into Latin. Instead of "jayab" - "bowstring" - he read "jiba" - "bay"; in Latin, "bay" is designated by the word "sinus". Since then, European mathematicians have used this concept

without caring about its original meaning. The works of Muhammad ben Musa are still of great interest, having given impetus to the entire world development. Professor Philip Hitti (1886-1978), a leading US Princeton University, wrote admiringly: "Al-Khwarizmi influenced mathematical thinking to a greater extent than any other medieval writer." I can only add that everything modern, scientific and necessary for the development of science and culture was given by the people of Central Asia.

Conclusions:

1. It was Muhammad son of Musa who gave the world the decimal numeral, which is used by the whole world, calling it Arabic numerals. Although the scientist himself called them Indian.

2. He founded a new science - Algebra, now this subject is studied from school to higher educational institutions, separating algebra from geometry.

3. He was the first to give a prototype of the modern globe, proving that the Indian, Atlantic and Pacific oceans are open oceans.

4. He was the first to measure the length of a circle and the radius of the Earth, discovering new devices such as a compass and a compass.

5. The geometric meaning of sine is half the length of a chord that subtends an arc. Khorezmi called this thing beautifully and accurately: "bowstring"; in Arabic it sounds like "jayyab".

6. He invented astronomical and trigonometric tables necessary for solving problems of theoretical and practical astronomy, for determining solar and lunar eclipses.

7. The name of the scientist itself led to the emergence of the word "algorithm", which initially meant the decimal counting system. Subsequently, this term acquired a broader meaning and began to mean the order of operations.

8. Muhammad son of Musa was the author of the first book on world history, compiled by a representative of Central Asia. His "Book of History" ("Kitab at-ta'rikh"), even the title of the textbook itself shows the Turkic language.

9. When studying disciplines in an educational institution, it is necessary to talk about the history of the appearance of certain words, the discovery and who gave it to the world, at least I thought and studied in a Russian school that the words Algebra, Algorithm, Sine, modern numbers were given to the world by Europeans, it turned out no, it is all ours, native, Turkic ...

LIST OF USED SOURCES

1. al-Khwarizmi Muhammad. Mathematical treatises. Tashkent: Fan, 1964. (2nd ed.: 1983)
2. al-Khwarizmi Muhammad. Astronomical treatises. Tashkent: Fan, 1983.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20410643>

УДК

МУХАММЕД ХАЙДАР ДУЛАТИ ЖӘНЕ ОНЫҢ «ТАРИХ-И РАШИДИ» АТТЫ ЕҢБЕГІ ТУРАЛЫ

РЕЙХАН ГӨКБЕН САЛУК

Оқытушы, PhD, доцент. Анкара Хажы Байрам Вели Университеті. Анкара қ. Түркия

Аннотация: Данное исследование рассматривает труд Мухаммада Хайдара Дулати «Тарих-и Рашиди» с точки зрения историографии, политической мысли и философии истории с целью оценки его понимания исторического письма и места данного произведения в истории Туркестана. Написанное в XVI веке, данное произведение восполняет значительный исторический пробел в период, характеризующийся размытостью политических границ, усилением межкhanских противостояний и ограниченностью письменных источников. Мухаммад Хайдар, в соответствии со своей дуглатской идентичностью, фиксировал династическую историю с целью сохранения как своей эпохи, так и прошлого своих предков. Произведение представляет собой хронологическое изложение событий, в значительной степени основанное на личных наблюдениях и устных преданиях. Осознание собственной идентичности и политический опыт автора привели к формированию повествования в субъективной перспективе. Кроме того, Тарих-и Рашиди является фундаментальным источником благодаря содержащейся в нем оригинальной информации о своем времени. Настоящее исследование оценивает историографию Мухаммада Хайдара как с точки зрения ее методологических ограничений, так и с точки зрения ее ценности как исторического источника, показывая, что он является не просто передатчиком исторических событий, но и субъектом, интерпретирующим и наделяющим их смыслом. В заключение следует отметить, что данное произведение представляет собой важный ориентир в историографии Туркестана и должно рассматриваться как целостный и комплексный исторический текст, отражающий политический, культурный и интеллектуальный мир своей эпохи.

Ключевые слова: история и литература Туркестана, Центральная Азия, Дулати, «Тарих-и Рашиди», XVI век.

Abstract: This study examines Muhammad Haydar Dughlat's *Tarikh-i Rashidi* from the perspectives of historiography, political thought, and the philosophy of history, in order to evaluate the author's conception of historical writing and the work's place in the history of Turkestan. Written in the 16th century, the work fills a significant historical gap in a period marked by the fluidity of political borders, intensified struggles among khanates, and the scarcity of written sources. Muhammad Haydar, in accordance with his Dughlat identity, documented dynastic history with the aim of preserving both his own era and the past of his ancestors. The work presents a chronological narrative of events, largely based on personal observations and oral traditions. The author's identity consciousness and political experience have shaped the narrative within a subjective framework. Moreover, *Tarikh-i Rashidi* constitutes a fundamental source due to its inclusion of original information pertaining to its period. This study evaluates Muhammad Haydar's historiography in terms of both its methodological limitations and its value as a historical source, demonstrating that he is not merely a transmitter of historical events but also a subject who interprets and ascribes meaning to them. In conclusion, the work stands as an important reference in the historiography of Turkestan and should be regarded as a comprehensive and unified historical text reflecting the political, cultural, and intellectual world of its time.

Keywords: History and Literature of Turkestan, Central Asia, Dulati, *Tarikh-i Rashidi*, 16th Century.

Тарих - адамзаттың өткендегі қызметін жай ғана оқиғалар тізбегі ретінде емес, сонымен бірге сол оқиғалардың себеп-салдарлық байланыстарын қоғамдық, саяси және мәдени контекстер аясында түсіндіруді мақсат ететін ғылым саласы. Осы тұрғыдан алғанда, тарихнама өз дәуірінің жағдайларын бейнелейтін жеке көзқарастар негізінде қалыптасады. Мұхаммед Хайдар Дулати (XV ғасырдың соңы мен XVI ғасырдың алғашқы жартысы) осы дәстүрдің көрнекті өкілдерінің бірі ретінде ерекшеленеді (**Taştekin, 2019, s. 296-322**). Әскербасы, мемлекет қайраткері және тарихшы болмысын қатар ұштастырған Мұхаммед Хайдар өзінің «Тарих-и Рашиди» атты еңбегі арқылы өзі өмір сүрген кезеңнің саяси әрі қоғамдық күрделілігін хатқа түсіріп, әсіресе әулеттік тарихты негізгі өзекке айналдыру арқылы өзіндік тарихи-идеялық негіз қалыптастырды.

XVI ғасырдың алғашқы жартысында Түркістан кеңістігі саяси билік бытыраңқылыққа ұшыраған, хандықтар арасында үздіксіз өзгеріп отырған одақтар мен қақтығыстар белең алған, соның салдарынан орталықтанған құрылым әлсіреген өтпелі әрі дағдарысты кезең ретінде сипатталады. Бұл үдерісте Түркістан билеушілері арасындағы билік үшін күрес аймақтың саяси және әлеуметтік құрылымын едәуір тұрақсыздандырды. Аталған дәуір сонымен қатар жазба тарих дәстүрі шектеулі болған, әсіресе жергілікті жылнамалардың аздығы мен дереккөздердің тапшылығы себепті тарихи мәліметтер жеткіліксіз сақталған кезең еді.

Осы тұрғыда Мұхаммед Хайдар Дулати өзінің «Тарих-и Рашиди» атты еңбегі арқылы тек өз дәуірін ғана емес, өзінен бұрынғы ғасырларға созылған саяси оқиғаларды да жүйелі түрде тіркеп, маңызды тарихи оқиғалардың орнын толтырды. Еңбекте XIV ғасырдың екінші жартысынан XVI ғасырдың ортасына дейінгі кең тарихи кезең қамтылып, әулеттердің өрлеуі мен құлдырау үдерістері баяндалады. Әсіресе Моғол және Шағатай саяси құрылымдарының ыдырау динамикасы терең сипатталады. Осы тұрғыдан алғанда, «Тарих-и Рашиди» тек хронологиялық оқиғалар жинағы ғана емес, сонымен қатар Орталық Азиядағы саяси трансформацияның ішкі тетіктерін көрсететін маңызды бастапқы дереккөз ретінде бағаланады.

Қазіргі тарихнамада бұл еңбек дәуірдің саяси құрылымымен қатар қоғамдық ұйымдасу формалары мен билік қатынастарын түсінудегі негізгі дереккөздердің бірі ретінде қабылданады (**Anooshahr, 2014, s. 559-583**). Мұхаммед Хайдар Дулати оқиғаларды әрі өзінің жеке бақылаулары, әрі ауызша және жазбаша риуаяттарға сүйене отырып баяндағандықтан, шығарма бір жағынан мәтіндік құндылығын арттырса, екінші жағынан автордың субъективті көзқарасын айқын көрсетеді. Осы себепті еңбек тек тарихи деректер ұсынуден шектелмей, сонымен бірге сол дәуірдің дүниетанымы мен ойлау жүйесін бейнелейтін аналитикалық мәтін сипатына ие. Бұған қоса, Мұхаммед Хайдардың тарихнамалық қызметі оқиғаларды жай баяндау ғана емес, автордың саяси ұстанымы, тарихи-әлеуметтік тиесілігі және идеологиялық көзқарасы негізінде қалыптасқан нарратив ретінде сипатталады. Оның әулеттік өткенге деген адалдығы мен сол заман тарихының ұмытылып кетуіне қатысты алаңдаушылығы жазу мотивациясының негізгі өзегін құрады. Міне, осы және өзге де себептерге байланысты «Тарих-и Рашиди» сыни талдауды қажет ететін еңбек ретінде бағаланып, тарихи зерттеулерде маңызды орын иеленді.

Мұхаммед Хайдар Дулати (1499-1551) - Дулат тайпасынан шыққан тарихшы әрі мемлекет қайраткері. Ол Темір әулеті дәуірінде Түркістан өңірінде дүниеге келген. Әкесі - Мұхаммед Хұсейн. Темір ұрпақтарымен туыстық байланысы болған Мұхаммед Хайдар сонымен бірге Бабырдың жиені ретінде де белгілі. Шайбани ханның Мәуереннахрды басып алуы және 1508 жылы Дулаттардың жеңіліске ұшырауы салдарынан ол жастайынан жетім қалады. Біраз уақыт Кабулда Бабырдың қасында болып, кейін Қашғарға барып, Саид ханның қызметіне кіреді. Осы кезеңде Бадахшан, Кафирстан, Ладак және Тибет жорықтарына белсенді қатысып, Моғол саяси құрылымын күшейту ісінде маңызды рөл атқарды.

1533 жылы Саид хан қайтыс болғаннан кейін Әбдірәшидпен арадағы келіспеушіліктерге байланысты Һумаюнға бағынып, кейін Кашмирді бағындырып, 1540-1551 жылдары сонда билік жүргізді. Алайда Кашмирдегі көтерілістер кезінде қаза тауып, оның өлімімен Дулаттардың саяси үстемдігі де аяқталды.

Әскери және әкімшілік қызметімен қатар әдеби әрі көркемдік қырымен де танылған Мұхаммед Хайдар каллиграфия мен сурет өнерінде де қабілет танытып, проза және поэзия саласында өнімді шығармашылықпен айналысқан. Оның ең маңызды еңбегі - «Тарих-и Рашиди» - екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімде Шағатай хандығы дәуірі (Темірдің билікке келуінен бастап) баяндалса, екінші бөлімде 1541-1544 жылдар аралығындағы оқиғалар мен автордың жеке естеліктері қамтылады. Парсы тілінде жазылған бұл еңбек кейін автордың өзі тарапынан шағатай тіліне аударылған. Кейіннен Элиас пен Росс тарапынан ағылшын тіліне тәржімаланып жарияланды. Сонымен қатар Тарих-и Шах Махмуд Чурас атты Мырза Шах Махмуд Чурастың шығармасы «Тарих-и Рашидидің» жалғасы іспетті еңбек болып саналады. Зәки Уәлиди Тоған 1924 жылы Берлинде табылған «Жаһаннама» атты поэтикалық шығарманың да Мырза Хайдарға тиесілі болуы мүмкін екенін айтқан (**Конукџу, 1998, s. 29, 30**).

Мұхаммед Хайдар Дулати көзқарасындағы тарих, саясат және дін

Мұхаммед Хайдар Дулати XVI ғасырдың алғашқы жартысында әрі әскери және әкімшілік қызметтер атқарған, әрі тарихнамалық еңбектерімен танылған көрнекті тұлға болды. Оның ең маңызды шығармасы - «Тарих-и Рашиди» - автордың өмірі мен өмір сүрген тарихи ортасына қатысты мол мәліметтерді қамтып, Түркістан тарихының салыстырмалы түрде көмескі саналатын кезеңіне жарық түсіреді. Бұл еңбек XIV ғасырдың екінші жартысынан XVI ғасырдың ортасына дейінгі аралықта Орталық Азияның шығыс бөлігінде орын алған саяси және қоғамдық үдерістерді қамтуымен ерекше маңызға ие.

Мұхаммед Хайдар өз еңбегін шекаралар үздіксіз өзгеріп отырған, саяси ахуал тұрақсыз сипат алған және хандар арасындағы күрес күшейген тарихи кезеңде жазды. Осы дәуірде түркі және моңғол қауымдары арасындағы билік тартыстары аймақтың саяси құрылымын терең тұрақсыздыққа ұрындырды. Осы тұрғыдан алғанда, «Тарих-и Рашиди» тек әулеттік тарихқа арналған шежіре ғана емес, сонымен қатар сол кезеңнің кең тарихи панорамасын ұсынатын көлемді еңбек ретінде бағаланады.

Шығарма парсы тілінде жазылып, негізінен моғол хандарының тарихына, олардың саяси қызметтері мен қоғамдық құрылымдарына ерекше назар аударады. Мырза Хайдардың өзінің шығу тегіне қатысты саналы ұстанымы мен әулеттік мұраны сақтау жөніндегі алаңдаушылығы оның тарих жазудағы негізгі мотивацияларының бірі болды. Автордың пікірінше, әулеттердің өрлеуі мен құлдырауы кезеңінде тарихи жазбалар көбіне ескерусіз қалып отырғандықтан, өткен заман ұмытылу қаупіне душар болған. Сол себепті ол өз еңбегін осы тарихи олқылықтың орнын толтыру мақсатында жазғанын атап көрсетеді.

Риё Қашғар мен моғол хандарының тарихын қамтитын «Тарих-и Рашиди» шығармасының Бабырдың өмірбаянымен жанама байланыстары бар екенін және автордың жеке естеліктерін де қамтитынын атап өтеді. Сонымен қатар ол «Моғолдар тарихы» бөліміне қатысты қолжазба нұсқаларын егжей-тегжейлі сипаттайды (**Rieu, 1879, s. 164-168; Rieu, 1883, s. 902-903**). Н. Элиас редакциялап, Э. Д. Росс ағылшын тіліне аударған «The Tarikh-i Rashidi of Mirza Muhammad Haidar Dughlat» атты еңбек 1895 жылы Британ музейі қорындағы парсы қолжазбаларының ағылшын тіліне жасалған алғашқы толық аудармасы болды. Кейін бұл басылым Зәки Уәлиди Тоғанның мәдени элементтердің толық қамтылмағаны жөніндегі сыни пікірлерімен бірге қайта қаралып, әртүрлі аударма және басылым нұсқаларымен жарық көрді (**Elias-Ross, 1895**). Риёның пікірінше, «Тарих-и Рашиди» атауының берілуіне үш себеп негіз болған. Біріншісі - Шейх Ершедуддиннің

Тоғылық Темірді ислам дініне бағыттауы; екіншісі - ханның өз халқын «рушдқа», яғни тура жолға бастау идеясы; үшіншісі - еңбектің Әбдірәшид ханға арналуымен байланыстырылады (**Rieu, 1879, s. 166**).

«Тарих-и Рашиди» сондай-ақ «Бабырнама», «Хумаюннама» және «Раузат ас-Сафа» секілді замандас дереккөздерде кездеспейтін көптеген оқиғаларды қамтуымен де ерекше назар аударады. Әсіресе Түркістан мен Тибет аймақтары арасындағы байланыстар сияқты кейбір мәселелер осы еңбек арқылы анағұрлым егжей-тегжейлі қадағалана алады.

Мырза Хайдар Дулатидің өмір жолы да шығарманың маңызды бөлігін құрайды. Тарихшы 1499 жылы Ташкентте Дулат тайпасына жататын әулетте дүниеге келген. Әкесі өзбек ханы Шайбани хан тарапынан өлтірілгеннен кейін, ол саяси баспана іздеп Бабырдың жанына барған. Кейін Сұлтан Саид ханның қамқорлығына өтіп, ұзақ жылдар бойы оның қызметінде болып, әкімшілік әрі әскери міндеттер атқарды. Сұлтан Саид хан қайтыс болғаннан кейін басталған саяси өзгерістер Мырза Хайдардың Бабыр әулетімен қайта байланыс орнатуына және ақыр соңында Кашмирді жаулап алуға дейін созылған әскери жорықтарына негіз қалады. Ол 1551 жылы болған көтеріліс кезінде қаза тапты (**Konukçu, 1998, s. 29, 30**).

Құрылымдық тұрғыдан алғанда, «Тарих-и Рашиди» екі бөлімнен тұрады (**Elias-Ross, 2006**). Бірінші бөлімде автордың өмірі мен өз дәуіріндегі саяси оқиғалар баяндалса, екінші бөлімде одан да ертеректегі кезеңдерге тоқталып, Шағатай хандары мен Дулатидің ата-бабаларына қатысты тарихи әңгімелер қамтылады. Бұл жағдай автордың еңбегін толық аяқтай алмай қалу қаупін сезініп, бөлімдерді кері хронологиялық тәртіппен жазғанын аңғартады (**Taştekin, 2019, s. 296-322**). «Тарих-и Рашидидің» тарихнама тұрғысынан ең маңызды ерекшеліктерінің бірі - сол дәуірдегі тарих түсінігіне сын көзбен қарауы. Мырза Хайдар тарих жазу ісінің көбіне күшті әрі үстем саяси тұлғалар төңірегінде қалыптасатынын, ал биліктен айырылған қауымдардың тарихтан шеттетілетінін атап өтіп, дәстүрлі тарихнамалық ұстанымды күмән астына алады. Осы қыры арқылы еңбек тек оқиғаларды баяндап қана қоймай, сонымен бірге тарих жазуға қатысты өзіндік теориялық әрі дүниетанымдық негіз ұсынады.

Мұхаммед Хайдар Дулатидің тарихқа деген көзқарасы өзі өмір сүрген дәуірдің саяси және қоғамдық жағдайларымен тікелей сабақтас болды. Үздіксіз көш-қон, билік үшін күрестер және әулеттік өзгерістер оның тарихи санасының қалыптасуына ықпал еткен негізгі факторлар еді. Сонымен қатар сол кезеңдегі діни құрылым, әсіресе Нақшбандия тариқатының саяси билікке ықпалы еңбекте кеңінен көрініс тапқан (**Paul, 2017, s. 81-84**). Демек «Тарих-и Рашиди» тек моғол әулеттерінің тарихын хатқа түсірген шығарма ғана емес, сонымен бірге XVI ғасырдағы Түркістан кеңістігінің саяси, әлеуметтік және мәдени құрылымын тануға мүмкіндік беретін іргелі дереккөздердің бірі болып табылады. Дулатидің сардар, мемлекет қайраткері және тарихшы ретіндегі болмысын қатар бейнелейтін бұл еңбек дәуірдің тарихи шындығын автордың жеке бақылауы мен тәжірибесі арқылы ұштастырған бірегей тарихи баяндау үлгісін қалыптастырды. Осы тұрғыдан алғанда, «Тарих-и Рашиди» түркі-мұсылман тарихнамалық дәстүрінің аса маңызды классикалық мұраларының бірі ретінде бағалануы тиіс.

Балалық шағы дәуірдің саяси тұрақсыздығына байланысты үздіксіз қоныс аудару мен қауіпсіздік іздеумен өткен Мұхаммед Хайдар Дулатидің әкесі Мұхаммед Хұсейн Шайбани хан тарапынан өлтірілгеннен кейін Бабыр мен Сұлтан Саид ханның қамқорлығына өтуі оның өмір жолын айқындаған әрі арнайы зерттеуді қажет ететін мәселе болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, оның білім алу үдерісі сол дәуірдегі ақсүйектік дәстүрлерге сай діни ғылымдар, әдебиет, каллиграфия өнері және парсы жазба тілі төңірегінде қалыптасты. Мәулана Мұхаммед пен Хафыз Мирам секілді тәлімгерлерден алған білімі оның исламдық танымын тереңдетіп қана қоймай, жазба мәдениетпен байланысын да күшейтті.

Мырза Хайдардың әскери мансабы өте ерте жастан басталып, қысқа уақыт ішінде жоғары әскери жауапкершіліктерге дейін көтерілді. Сұлтан Саид хан дәуірінде Қашғардың жаулап алынуы, Түркістандағы саяси тәртіптің қайта орнатылуы және әртүрлі шекаралық жорықтарда ол белсенді рөл атқарды. 1514 жылдан бастап Сұлтан Саид ханның жақын ортасында болған Дулати әскери басшылықпен қатар әкімшілік кеңесшілік міндеттерді де атқарды. Осы кезеңде әсіресе Бадахшан мен Тибетке жасалған жорықтар оның тәжірибесін арттырып, географиялық танымын тереңдете түсті. Сұлтан Саид хан қайтыс болғаннан кейін Әбдірәшид хан тұсындағы саяси дағдарыстар Мырза Хайдардың сарай ішіндегі ықпалын әлсіретіп, оны қайтадан көшпелі саяси тұлғаға айналдырды. Осы үдерісте ол Бабыр әулетімен байланыстарын қайта нығайтып, әсіресе Һумаюн дәуірінде Үндістан аумағында әскери әрі әкімшілік қызметтер атқарды. 1540 жылы Кашмирді бағындырып, онда дербес әкімшілік жүйе құрып, шамамен он бір жыл бойы аймақты басқарды. Кашмирді басқару кезеңінде салық жүйесін реттеу, әскери құрылымды ұйымдастыру және жергілікті элитамен қарым-қатынас орнату арқылы тұрақты билік қалыптастыруға ұмтылды (**Elias-Ross, 2006**).

Мұхаммед Хайдар Дулати 1551 жылы Кашмирдегі көтеріліс кезінде жебеден жараланып қаза тапты. Оның өлімі тек жеке саяси тұлғаның өмірінің аяқталуы ғана емес, сонымен қатар Түркістандағы Дулат саяси ықпалының әлсіреу үдерісінің де белгісі болды. Оның ең маңызды мұрасы - «Тарих-и Рашиди» - сирек кездесетін тарихи мұралардың бірі ретінде бағаланады (**Elias-Ross, 1895**). Сонымен қатар бұл еңбек тарихи ақпарат жеткізумен қатар автордың саяси әрі идеологиялық көзқарасын да бейнелейтіндіктен, қазіргі тарихнамалық парадигмалар тұрғысынан сыни оқуды талап ететін мәтін болып саналады.

Мұхаммед Хайдар Дулати XVI ғасырдағы Орталық Азия мен Кашмир тарихнамасында әрі саяси қайраткер, әрі тарихшы ретінде әртүрлі дереккөздерде көпқырлы сипатта қарастырылған. Бабыр мен Гүлбадан Бегімнің шығармалары секілді замандас дереккөздер оның тегі, әскери қызметі және жеке қасиеттері туралы мәлімет бере отырып, әсіресе «Кашмирді жаулап алушы» ретіндегі бейнесін алдыңғы қатарға шығарады. Бабыр оны тікелей ұлы тарихшы немесе ірі әскери тұлға ретінде дәріптемей, көбіне туыстық байланыс аясында қарапайым түрде сипаттап, оның жазу, өнер, соғыс өнері және поэзиядағы қабілеттерін атап көрсету арқылы ақсүйектік болмысын айқындайды. Ал Гүлбадан Бегім Мырза Хайдарды анағұрлым объективті тарихшы ретінде бағалап, оның саяси оқиғаларды баяндаудағы бейтарап ұстанымына назар аударады. Кейінгі парсы тіліндегі және аймақтық дереккөздерде «Тарих-и Рашиди» негізгі тарихи тірек ретінде қабылданды. Әсіресе Ариф Қандаһаридің баяндауларында және Мансура Хайдардің жинақтарында оның әскери қызметі, Кашмирді жаулап алуы жән. мақтық басқару тәжірибесі егжей-тегжейлі сипатталған (**Gould, 2011, s. 187-193; Jemeneu-Babai, 2019, s. 26-37; Haidar, 2002: 78-81**).

Мұхаммед Хайдар Дулатидің тарихи тұлғасы тек әскери жетістіктерімен ғана емесонымен қатар саяси қайраткер ретіндегі болмысымен де қалыптасты. «Акбарнама» және «Тарих-и Кашмир» секілді еңбектерде оның басқару жүйесі, аймақтық саясаты және әсіресе Кашмирдегі қызметі (құтпа оқыту мен теңге соқтыру сияқты егемендіктің символдық белгілері) сипаттамалық әрі кейде сыни тұрғыда баяндалған (**Taştekin, 2010, s. 15**). Кейбір дереккөздер оны өнер мен мәдениеттің дамуына үлес қосқан билеуші ретінде мадақтаса, енді біреулері оның саяси сәтсіздіктері мен жергілікті қарсылықтар алдындағы әлсіздігін алға тартады. Қазіргі тарихнама оны Түркістан мен Кашмир тарихының маңызды тұлғаларының бірі ретінде бағалайды (**Jemeneu-Babai, 2019, s. 37**). Жалпы алғанда, Мырза Хайдар тарихты әрі жазған, әрі тарихи үдерістерді қалыптастырған таңдаулы элиталық топтың өкілі ретінде танылды.

Дулатидің тарихнамалық ұстанымы, әсіресе дін мен сенім құбылысын өзек еткен дүниетанымдық негізге сүйенеді. Оның тарих түсінігінде ислам тек жеке сенім жүйесі ғана емес,

сонымен қатар саяси заңдылықтың, қоғамдық тәртіптің және моральдық құрылымның негізгі айқындаушысы болып табылады. Сондықтан ол оқиғалар мен тарихи тұлғаларды бағалауда діни өлшемдерді басты негіз ретінде алып, мұсылмандықты тарихи баяндаудың ажырамас критерийіне айналдырды. Әсіресе моғол хандарының тегі мен болмысына қатысты баяндауларда ислам тарихи бетбұрыс нүктесі әрі құндылықтар иерархиясының өзегі ретінде көрінеді. Бұл ұстаным оның тарихнамасын жай оқиғалар тізбегі деңгейінен шығарып, нормативтік сипаттағы дүниетанымдық жүйеге көтереді.

Оның сенім әлемінде дін билеушінің болмысын айқындайтын ең негізгі фактор ретінде қарастырылады. Оның пікірінше, мінсіз әмірші тек саяси және әскери тұрғыдан қуатты адам ғана емес, сонымен бірге ислам қағидаларына берік, шариғат шеңберінде әрекет ететін тұлға болуы тиіс. Осы тұрғыдан алғанда, Сұлтан Саид хан Мырза Хайдардың еңбегінде айқын дәріптелген бейне ретінде көрінеді. Ханның дүниелік ләззаттардан алшақтап, сопылық бағытқа бет бұруы автор тарапынан ізгілік пен кемелдіктің белгісі ретінде сипатталады. Сонымен қатар оның діни өзгерісі жеке рухани бетбұрыс қана емес, сонымен бірге биліктің заңдылығын күшейтетін фактор ретінде бағаланады.

Еңбекте дін соғыс пен саяси әрекеттерді заңдастыруда да маңызды қызмет атқарады. Мырза Хайдар түрлі әскери жорықтарды исламдағы жихад түсінігімен байланыстыра түсіндіріп, мұндай әрекеттерді діни міндет аясында көрсетеді (Таштекин, 2010, s. 11, 33). Бұл жағдай оның тарихнамасында діни дискурстың идеологиялық құрал ретінде пайдаланылғанын аңғартады. Әсіресе исламнан тыс құрылымдар көбіне тарихи құндылығы шектеулі құбылыстар ретінде бағаланады. Осылайша сенім әрі болмысты айқындаушы, әрі тарихи құндылық өлшеміне айналады. Сонымен бірге оның еңбегінде діни бедел иелері мен сопылық өкілдері де маңызды орын алады. Ғұламалар мен шейхтарға көрсетілген құрмет билеушілердің ізгілігінің белгісі ретінде баяндалады. Алайда бұл діни тұлғалардың ықпалы тек рухани сипатпен шектелмей, саяси мазмұнға да ие болды. Әсіресе Сұлтан Саид ханның басқару түсінігінің өзгеруінде діни жетекшілердің ықпалы айқын көрсетіледі. Бұл жағдай Дулатидің аталған еңбегінде діннің тек жеке өмір саласы емес, мемлекет басқаруын қалыптастыратын негізгі факторлардың бірі болғанын дәлелдейді.

Қорытындылай келе, Мұхаммед Хайдар Дулатидің тарихнамасында дін мен сенім әрі эпистемологиялық, әрі нормативтік негіз қызметін атқарады. Ислам оның баяндауында тарихи оқиғаларды түсіндіретін, билеушілерді бағалайтын және қоғамдық тәртіпті айқындайтын басты тірек нүктесі болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, тарих тек өткенді баяндау ғана емес, сонымен қатар діни құндылықтар негізінде мағына қалыптастыратын кеңістікке айналады. Мырза Хайдардың тарихи парадигмасы Орталық Азиядағы түркі-моңғол саяси мәдениетінде діннің мемлекетпен, моральмен, тарихи әрі әдеби шығармашылықпен қаншалықты тығыз байланыста болғанын айқын көрсетеді.

Мұхаммед Хайдар Дулатидің тарихшылығы

XVI ғасырдағы Еуропа тарихнамасы біртіндеп зайырлы сипатта қайта қалыптаса бастады; географиялық ашылулар мен жаңа халықтардың танылуы өткенді жүйелеу тәсілдерін өзгертті. Осы кезеңнен бастап хронологиялық тарихи зерттеулер тарихи мәтіндерде нақтылыққа, дәлдікке және құжаттық негізге сүйенген жаңа ұстанымның қалыптасуына ықпал етті. Дәл осы дәуірден бастап Осман тарихнамасы да II Баязид тұсында институционалдық сипат алып, шежірешілердің қолында дамып, парсы тарихнамасының ықпалымен ресми әрі әдеби мазмұнға ие болды. Бұл үдерісте тарих көбіне сарайға негізделген және идеологиялық сипаттағы баяндау алаңына айналды (Таштекин, 2010, s. 49).

Осман тарихнамасында «Селимнамелер», «Сүлейменнамелер» және «Газаватнамелер» секілді жанрлар арқылы билікке негізделген ресми тарих түсінігі нығая түсті. Тарихшылар

мемлекет қызметіндегі авторлар ретінде билеушілердің жетістіктерін дәріптеу және саяси әрекеттерді заңдастыру міндетін атқарды. Осыған байланысты тарих жазуда сыни қашықтық пен салыстырмалы тарихи сана шектеулі деңгейде қалды. Тарихи оқиғаларды баяндауда көбіне идеалдандырылған тұлғалар мен империялық орталыққа негізделген көзқарас басым орын алды.

Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди» атты еңбегі осы дәстүр аясында жазылғанымен, құрылымы мен мазмұны жағынан өзіндік ерекшелікке ие. Еңбектің бірінші бөлімінде моғол хандарының тарихы баяндалса, екінші бөлімінде автордың өз өмірі мен куә болған оқиғалары қамтылады. Мырза Хайдар шығармасын парсы тілінде және классикалық тарихнаманың риторикалық элементтерін пайдалана отырып жазғанымен, өзінің негізгі мақсаты әдеби шығарма тудыру емес, әулеттік тарихты хатқа түсіру екенін арнайы атап көрсетеді (Таштекин, 2010, с. 64). Осы қыры арқылы еңбек автобиографиялық сипатқа ие болғанымен, түптеп келгенде хронологиялық тарихи жинақ ретінде көрінеді. «Тарих-и Рашиди» еңбегінің әдіснамалық ұстанымы қазіргі тарихнаманың сыни әрі аналитикалық моделінен гөрі оқиғаларды жинақтап баяндауға негізделген. Автор себеп-салдарлық байланыстарды терең талдаудан гөрі, өзі куә болған немесе сенімді деп таныған дереккөздерден мәлімет жеткізуді жөн көрген. Бұл жағдай шығармада тұтас хронологиялық жүйеден гөрі оқиғалардың жинақталған баяндау құрылымын қалыптастырды. Соған қарамастан, ол келтірген мәліметтердің дұрыстығын тексеруге ұмтылып, әсірелеуден барынша аулақ болуға тырысқан.

Еңбек сонымен қатар сол дәуірдің әлеуметтік, географиялық және діни құрылымына қатысты шектеулі, бірақ құнды бақылауларды қамтиды. Әсіресе жорық жолдары барысында кездескен қауымдардың өмір салты, экономикалық қызметі, сенім жүйелері және табиғи ортасы сипатталады. Дегенмен бұл сипаттамалар көбіне әскери және саяси элита көзқарасымен шектеліп, қарапайым халықтың күнделікті өміріне қатысты кең ауқымды талдау бермейді. Осылайша «Тарих-и Рашиди» XVI ғасырдағы Түркістан мен оған іргелес аймақтар туралы маңызды деректерді қамтығанымен, қазіргі мағынадағы тұтас әлеуметтік тарих зерттеуі емес; ол таңдаулы деректерге, куәлікке және баяндау тәсіліне негізделген тарихи мәтін ретінде өз құндылығын сақтайды.

Мұхаммед Хайдар Дулатидің бұл еңбекті жазудағы негізгі себебі - жеке және рухани қажеттіліктермен қалыптасқан тарихи сана. Мәтінде оның әсіресе моғолдық болмыс пен ата-баба тарихына деген тиесілілік сезімі ұмыт болу қаупімен ұштасып, тарих жазу мотивациясын қалыптастырғаны айтылады. Осы тұрғыдан Мырза Хайдар тек оқиғаларды баяндаушы емес, өткенді қайта құрастырып, оны саналы түрде түсіндіруші субъект ретінде қарастырылады. Сартрдың тарих түсінігімен үндес бұл көзқарас бойынша тарихи шындық жеке индивид арқылы қайта жасалады және бұл үдеріс оның сана шарттарына тәуелді. Сондықтан «Тарих-и Рашиди» жеке қажеттіліктің ғана емес, ұжымдық жадыны сақтау және өткенді мағыналандыру талпынысының нәтижесі ретінде бағаланады.

Мұхаммед Хайдар Дулатидің тарихнамасына әсер еткен саяси және әлеуметтік жағдайлар оның еңбегінің мазмұны мен көзқарасын тікелей айқындады. XVI ғасырдағы Түркістан кеңістігіндегі саяси жүйенің ыдырауы, билік үшін күрестер, тұрақсыздық пен мәдени өзгерістер оның тарихи санасының негізгі қалыптастырушы факторлары ретінде сипатталады. Әсіресе саяси биліктің әлсіреуі, ислам дінінің таралуымен байланысты қоғамдардың идентификациялық өзгеріске ұшырауы және ескі дәстүрлердің ұмытылу қаупі Мырза Хайдарда тарих жазу жауапкершілігін күшейтті (Таштекин, 2019, с. 302).

Осы контексте тарихшылық тек өткенді баяндау емес, сонымен қатар қоғамдық тиесілікті және ұжымдық жадты сақтауға бағытталған интеллектуалдық қызмет ретінде түсіндіріледі. Еңбекте сонымен бірге идеологиялық факторлардың, әсіресе исламдық дүниетаным мен түркі-моғсаяси дәстүрінің Мырза Хайдардың тарих жазуына ықпал еткені көрсетіледі. Дін мен

мемлекеттің өзара тығыз байланысы орнаған Тимуридтік саяси мәдениет оның тарихи интерпретациясын айқындаған. Діни билік иелерінің саяси үдерістердегі рөлі, сопылық ойдың ықпалы және билеушілердің дін өкілдерімен қарым-қатынасы оның баяндауында айқын көрініс табады.

Мәтін тарихшының өткенді қайта құрастыру барысында тек қана таза психикалық немесе дербес ойлау үдерісінде әрекет етпейтінін, керісінше дереккөздерге тәуелді, оларды іріктей алатын және түсіндіре білетін субъект ретінде жұмыс істейтінін атап көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда, тарихшының міндеті әртүрлі жазбаша және ауызша дереккөздерден алынған мәліметтерді салыстыру, оларды сын тұрғысынан електен өткізу және өз ойлау жүйесінің аясында қайта мағыналандыру. Бұл үдерісте объективтілікке қол жеткізу тарихшының идеологиялық ұстанымдарынан барыншалшақтай алуына байланысты. Аталған кезеңдегі тарихнамада тарихи оқиғалар адамға бағытталған ғылым ретінде қарастырылып, өткен шақ толық әрі тұтас емес, керісінше үзік-үзік деректер мен құжаттар арқылы қиял мен интерпретация көмегімен қайта құрылатын құбылыс ретінде танылады. Сондықтан тарих мәтіні тек дерек жеткізу ғана емес, сонымен қатар шығармашылық және интерпретациялық интеллектуалдық қызметтің нәтижесі ретінде көрінеді.

Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди» атты еңбегінің жазылу үдерісі де осы теориялық шеңберде қарастырылып, оның дереккөздерді пайдалану тәсілі мен тарих түсінігі арқылы талданады. Дулатидің тарихнамасында әрі жазба дереккөздер (мысалы, «Зафернаме», «Сіһан-гүша», «Mücmel'üt- Tevarih» сияқты еңбектер), әрі ауызша деректер (әсіресе әкесі, көкесі және Сұлтан Саид хан) шешуші рөл атқарған (Taştekin, 2010, s. 60, 75, 76). Алайда бұл дереккөздер қатаң сыни тарихи әдістемеден гөрі, автордың өз болмысын, әулеттік тиесілілігін және ата-баба тарихын сақтау мақсатына сай іріктелген. Бұл жағдай оның дереккөздерді идеологиялық әрі тиесілілікке негізделген көзқараспен пайдаланғанын көрсетеді. Нәтижесінде «Тарих-и Рашиди» жазба және ауызша дәстүрлер тоғысқан, әрі автордың әлеуметтік-идеологиялық ұстанымы тарихи баяндауды тікелей айқындайтын еңбек ретінде қалыптасты.

Мұхаммед Хайдар Дулатидің тарихшылығы мен оның «Тарих-и Рашиди» атты еңбегінің Орталық Азия тарихнамасындағы орнын, оның тарих түсінігін, әдіснамасын және объективтілік мәселесін жан-жақты қарастыру қажет. Аталған еңбекте ең алдымен XVI ғасырдағы Түркістан кеңістігінің саяси және әлеуметтік тұрғыдан күрделі құрылымы айқын көрінеді; аймақтағы жергілікті күштер арасындағы үздіксіз қақтығыстармен қатар дереккөздердің тапшылығы тарих жазу мәселесін де күрделендіреді. Осы тұрғыдан алғанда, Мырза Хайдардың еңбегі сол дәуірді түсінудегі негізгі әрі кейде жалғыз тұтас дереккөз ретінде бағаланады. Сонымен бірге Василий Бартольд атап өткендей, Орталық Азияның әсіресе XVI ғасыр кезеңіне қатысты тарихи әдебиет өте шектеулі әрі қарама-қайшы сипатта болған (Barthold, 2006, s. 10, 90, 179). Бұл жағдай Мырза Хайдардың моғолдық ауызша дәстүрлерге жиі сүйенуін де түсіндіреді.

Мұхаммед Хайдар Дулати өмір сүрген XVI ғасырдың алғашқы жартысы жергілікті топтар арасындағы қарқынды әскери қақтығыстарға байланысты саяси және әлеуметтік тұрақсыздық кезеңі болды. Сейхун өзенінен Тәңіртау тауларының солтүстігіне дейін созылған кең аумақта үздіксіз соғыс жағдайы орын алып, аймақтық күштер арасындағы тепе-теңдік жиі өзгеріп отырды. Бұл хаостық орта сол дәуірдің тарихи үдерістерін түсінуді қиындатқан негізгі факторлардың бірі ретінде бағаланады.

Аталған кезеңге қатысты ең басты мәселелердің бірі - батыстық дереккөздердің жоқтығы және бақылау мәліметтерінің шектеулілігі. XIII ғасырдың ортасынан XIV ғасырдың ортасына дейін салыстырмалы тұрақтылық байқалса, XIV ғасырдың екінші жартысынан XVI ғасырдың ортасына дейінгі аралықта аймаққа қатысты жазбалардың қарама-қайшылыққа толы болуы тарихи білім өндіруді едәуір шектеді. Сонымен қатар бұл кезеңге қатысты моғол хандықтарын

сипаттайтын жергілікті жылнамашылардың аз болуы тарихнамада дерек тапшылығын күшейтті. Осы тұрғыда Тарих-и Рашиди Батыс дереккөздерімен тікелей расталмаса да және кейбір жылнамаларда ішінара ғана сәйкестендірілсе де, XV ғасырдың басынан XVI ғасырдың ортасына дейінгі кезеңді зерттеуде негізгі дереккөздердің бірі ретінде қабылданады. Орталық Азия тарихнамасында XVII-XIX ғасырлар аралығындағы дереккөздердің шектеулі болуы Василий Бартольд, Вяткин және Семёнов сияқты зерттеушілердің еңбектерін маңызды еткенімен, олардың да ауқымдық тұрғыдан жеткіліксіз екені байқалады (Таштекин, 2010, s. 80). Сонымен қатар қолда бар дереккөздердің басым бөлігі парсы тіліндегі қолжазбалардан тұруы және олардың бір бөлігінің толық зерттелмеуі зерттеу саласында әдіснамалық әрі мазмұндық қиындықтар туғызады (Yakubovskiy, 2004: [141-150](#)). Осы жағдайларда Тарих-и Рашиди Орталық Азия тарихының әсіресе даулы және көмескі кезеңдерін айқындауға мүмкіндік беретін ерекше дереккөз ретінде бағаланады.

Мұхаммед Хайдар Дулатидің тарих түсінігі жүйелі ғылыми әдіске толық негізделмеген, керісінше өзі өмір сүрген дәуір мен өткен оқиғаларды баяндау, оларды хронологиялық ретпен тіркеу және естеліктерді болашақ ұрпаққа жеткізу мақсатын көздеген. Мырза Хайдардың тарих жазуында себеп-салдарлық байланыс құрудан гөрі оқиғаларды суреттеуге басымдық берілген, әсіресе саяси және әскери оқиғалар негізгі назарда болған. Тарихтың табиғаты бойынша субъективті сала екені, тарихшының таңдау мен интерпретация үдерістерінің міндетті түрде құндылықтық пайымдарды қамтитыны атап өтіледі. Оның әулеттік тиесілілігіне байланысты баяндауларында кейде біржақтылық байқалатыны, ал кейбір оқиғаларды діни сезімдерге байланысты іріктеп беруі де көрсетіледі. Дегенмен оның оқиғаларға тікелей куә болуы және билеуші элитаға жақындығы еңбегіне жоғары деректік құндылық береді. Жалпы алғанда, мәтін Дулатидің тарихнамасын әрі шектеулері, әрі өз дәуірі үшін ерекше әрі қайшылықты дереккөздік сипаты тұрғысынан бағалап, объективтілік пен субъективті тарихи баяндау арасындағы қайшылықты негізгі өзек ретінде қарастырады.

Мұхаммед Хайдар Дулати еңбегіндегі қазақтарға қатысты мәліметтер

Дулат (Дулат) атауы Шыңғыс хан әулетіне байланысты ерте кезеңдегі моғол-түркі тайпалық құрылымдары ішінде ерекше бір текті білдіреді. Кейбір деректерде Қабыл ханның ұлы Болжар дене бітіміндегі ерекшелігіне байланысты Дулат лақабымен аталып, бұл атаудың уақыт өте келе ру-тайпалық идентификацияға айналғаны айтылады (Duġlat, 2006: 322). Осы тұрғыдан алғанда, Дулат атауының бүгінгі қазақ қауымдары арасында әрі ру атауы, әрі жеке есім ретінде сақталуы тарихи сабақтастықты көрсететін маңызды құбылыс ретінде қарастырылады. Өзінің «Тарих-и Рашиди» атты еңбегінде өз шежіресін егжей-тегжейлі келтіріп, хандық және ақсүйектік байланыстарын нақты түрде көрсетеді (Duġlat, 2006: 322). Бұл шежірелік құрылым оның тарихи баяндауының автордың жеке идентификациясын қалыптастырумен тығыз байланысты екенін дәлелдейді.

Автордың баяндауында тек тектік мәліметтер ғана емес, сонымен бірге тәжірибеге және тікелей бақылауға негізделген сипаттамалар да маңызды орын алады. Әсіресе Тибет сияқты оған бөгде болған географиялық аймақтарды суреттеу барысында кездескен «Қодас» атты жабайы жануарды егжей-тегжейлі сипаттауы оның бақылауға негізделген тарих жазу стилін айқын көрсетеді. Бұл жануар туралы ол былай деп жазады: «Сүргін күндерімде бір қодас өлтіріп, оны жетпіс адамға бөліп бердім; әрқайсысына төрт күнге жететін ет тиді» (Duġlat, 2006: [587-588](#)). Мұндай деректер Мұхаммед Хайдар Дулатидің тарих жазуында тек саяси оқиғалар ғана емес, сонымен қатар табиғат, кеңістік және күнделікті өмірге қатысты бақылаулар да қамтылғанын, әрі қазақтық болмыс пен өмір салтын сипаттағанын көрсетеді.

Сонымен қатар мәтінде түркі тайпалары арасындағы наным-сенімдер де кеңінен қамтылған. Мысалы, жаңбыр шақыруға байланысты «яда тасы» сенімі, билеуші әйелдерінің «аға» атағын

қолдануы, қымыз ішу мәдениеті, қолөнер дәстүрлері және таққа отыру рәсімдері сияқты этномәдени элементтер түркі дүниетанымының құрамдас бөлігі ретінде сипатталады (Duğlat, 2006). Филологиялық тұрғыдан алғанда, бұл еңбек шағатай түркі тілінің жазба дәстүрі XIX ғасырға дейін жалғасқанын дәлелдейтін маңызды дереккөз болып табылады.

«Тарих-и Рашиди» XVI ғасырдың бірінші жартысында Түркістан аумағында түркі тайпалары арасындағы саяси және әскери қақтығыстарды кең тарихи контексте қарастырады (Taştekin, 2010, s. 80). Еңбекте тайпалардың дербес саяси құрылым қалыптастыру үдерісі мен олардың күшею кезеңдері егжей-тегжейлі баяндалады. Көшпелі өмір салты, мал шаруашылығына негізделген экономикалық құрылым және қоғамдық ұйымдасу формалары да кеңінен сипатталады.

Әсіресе қазақтардың басқа түркі-моғол топтарымен жасаған одақтары мен қақтығыстары, сондай-ақ Каспий теңізінің шығысынан Сібірге дейінгі кеңістіктегі саяси әрекеттері еңбек ішінде маңызды орын алады. Осы қыры арқылы «Тарих-и Рашиди» тек саяси тарих қана емес, сонымен қатар әлеуметтік және мәдени тарих үшін де құнды дереккөз болып табылады. Бұл пікірді Ахмет Заки Валиди Тоған да қолдап, еңбекті Шағатай хандары мен қазақ тарихы үшін бірінші дәрежелі тарихи дерек ретінде бағалаған (Togan, 1985: 223).

Қорытынды

Осы зерттеуде «Тарих-и Рашиди» еңбегінің авторы Мұхаммед Хайдар Дулати шығармашылығы мен саяси әрі тарих философиясы саласындағы әдебиеттерден алынған деректер бірге қарастырылып, бірқатар тұжырымдар жасалды. Алынған нәтижелерге сәйкес, Мырза Хайдар өз еңбегін саяси және әлеуметтік тұрғыдан аса күрделі тарихи кезеңде жазған, сондықтан ол өзіндік ерекшелігі бар тарихшы ретінде бағаланады. XVI ғасырдың алғашқы жартысында Түркістанда шекаралардың анық еместігі, саяси құрылымдардың әлсіздігі және этно-әлеуметтік тиесіліліктердің өзара араласуы, сондай-ақ дереккөздердің тапшылығы жағдайында ол аймақ тарихындағы маңызды оқиғаның орнын толтырды. Осы тұрғыдан алғанда «Тарих-и Рашиди» автордың өзі өмір сүрген дәуірді де, ата-бабаларының тарихын да тіркеген маңызды тарихи құжат ретінде бағаланады. Еңбек әсіресе әулеттер мен Дулат әулетінің ұмыт қалмауы мақсатында жазылғандықтан, бұл автордың тарихи жауапкершілігінің көрінісі болып саналады.

Мұхаммед Хайдар Дулатидің тарих жазуы негізінен оның жеке бақылаулары мен жинаған ауызша риуаяттарға сүйенеді және әдеби көркемдік мақсаттан гөрі оқиғаларды баяндауға бағытталған. Автор өз еңбегінде шынайылық қағидасын ұстануға тырысқанын жиі атап өтіп, әсірелеуден аулақ болғанын көрсетеді. Дегенмен тарихи оқиғаларды жеткізуде толық бейтарап ұстаным сақталмай, көбіне оның әулеттік тиесілілігі мен жеке тәжірибесі ықпал еткені байқалады. Әсіресе оның жеке идентификациясына қатысты берік байланысы мен отбасылық тарихи жарақаттар тарихи интерпретацияны субъективті арнаға бұрған. Осы себепті Мырза Хайдардың тарихнамасы әдіснамалық тұрғыдан шектеулі болғанымен, өз дәуіріне қатысты бірегей деректік құндылыққа ие.

Қорытындылай келе, Мұхаммед Хайдар Дулати тарихта әрі тұлға, әрі өз дәуірінің куәгері ретінде қарастырылуы тиіс. Оның тарих түсінігі сол кезеңнің саяси және идеологиялық шарттарымен тығыз байланысты болып, дін мен мемлекет ұғымдарының өзара астасқан дәстүрлі дүниетанымына негізделген. «Тарих-и Рашиди» тек өткенді тіркейтін еңбек қана емес, сонымен қатар автордың саяси, мәдени және рухани әлемін бейнелейтін мәтін болып табылады. Осы қыры арқылы Мырза Хайдар Бабыр, Шағатай және моғол саяси дәстүрі аясында әрі билеуші, әрі тарихшы ретінде бағаланғанда, өз дәуірінің тарихи-идеялық құрылымын түсінудегі маңызды тұлға болып табылады.

Бұл мәтін баяндама ретінде 2024 жылғы 18 маусымда Философия, саясаттану және дінтану институты тарапынан Алматы қаласында ұйымдастырылған «Мұхаммед Хайдар Дулатидің дін-философиялық көзқарастары» атты ұлттық симпозиумда ұсынылды.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Anooshahr, A. (2014). Mughals, Mongols, and mongrels: The challenge of aristocracy and the rise of the Mughal state in the *Tārīkh-i Rashīdī*. *Journal of Early Modern History*, 18(6), 559–583. <https://doi.org/10.1163/15700658-12342447>.
2. Barthold V.V. (2006), *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Yayına Hazırlayanlar: Kazım Yaşar Kopruman, İsmail Aka, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
3. Elias, N.&Ross, E. D. (1895). *The Tarikh-i-Rashidi of Mirza Muhammad Haidar, Dughlát A History of the Moghuls of Central Asia*. An English Version Edited with Commentary, Notes, and Map by N. Elias. Translated by E. Denison Ross. London: Sampson Low, Marston and Company.
4. Elias, N.&Ross, E. D. (2006). *Tarih-i Reşidî Geride Biraktıklarımızın Hikayesi Mirza Haydar Duğlat*. (Çev. Osman Karatay). İstanbul: Selenge Yayınları.
5. Gould, R. (2011). How Gulbadan Remembered: The Book of Humāyūn as an Act of Representation. *Early Modern Women: An Interdisciplinary Journal*, 6(1), 187-193.
6. Haidar, M. (2002). *Mirza Haidar Dughlat as depicted in Persian sources*. Manohar.
7. Konukçu, E. (1998). “Haydar Mirza”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 17. İstanbul: TDV Yay. 29-30.
8. Paul, J. (2017). The rise of the Khwajagan-Naqshbandiyya Sufi order in Timurid Herat. In N. Green (Ed.), *Afghanistan's Islam: From conversion to the Taliban* (pp. 71–86). University of California Press.
9. Rieu, C. (1879). *Catalogue of The Persian Manuscripts in The British Museum*. Vol. I, London: Gilbert and Rivington, Limited.
10. Rieu, C. (1883). *Catalogue of The Persian Manuscripts in The British Museum*. Vol. III, London: Gilbert and Rivington, Limited.
11. Taştekin, S. (2010). *Bir Tarihçi Olarak Mirza Haydar Duğlat*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Sakarya.
12. Taştekin, S. (2019). Moğolların unutulmuş tarihine Mirza Haydar Duğlat'tan bir katkı: *Tarih-i Reşidî*. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi / Journal of Turkish History Researches*, 4(1), Bahar, 296-322.
13. Togan, A. Z. V. (1985). *Tarihte Usûl*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
14. Yakubovskiy, A. Y. (2004). Orta Asya Tarihçisi Pavel Petroviç İvanov. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(11), 141-150.
15. Жеменей, И. & БекБабаи, Б. (2019). «Тарих-и-Рашиди» әдеби көркемдік табиғаты. *Хабаршы. Шығыстану сериясы*, 3(90), 26-37. <https://doi.org/10.26577/JOS-2019-3-04>.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20410807>
УДК: 9.929.172(177).

АНЖИЯНДЫК КЫРГЫЗДАР

РЫСКУЛОВ КАНАТБЕК КАДЫРКУЛОВИЧ

Кыргызстан, Ош шаары, Ош мамлекеттик университети,
тарых-юридика институтунун окутуучусу

САПАРБЕК КЫЗЫ ТОЛГОНАЙ

Кыргызстан, Ош шаары, Ош мамлекеттик университети,
тарых-юридика институтунун 2-курсунун магистранты

Аннотация. *Өзбекстандын бир катар чөлкөмдөрүндө жашаган кыргыздар аталган аймактардын түптүү, автохтондуу калкы болуп саналат. Бул чөлкөмдөрдү байырлаган кыргыз уруулары кыргыздын оң, сол, ичкилик урууларынын курамдарына кирет. Кыргыз уруулары аталган аймактардын этностук чөйрөсүнө өз таасирин тийгизишкен.*

Негизги сөздөр. *Анжиян, Фергана, Наманган, Жиззак, Сырдарыя, Самаркан, Кашкадарыя, Ташкент, кыргыздар, уруулар, калк, маданият.*

Анжиян облусундагы этникалык топ, кыргыздардын субэтносу. Курган-Теппе районунда анжияндык кыргыздар Канды, Дардак, Баштут, Азат, Намуна, Чирик-Тамга, Дардак-Теппе, Манас (мукур), Жорту-Баш, Ишанабад, Ахунбабаев, Алтынсай, Суткон, Коштепа, Иштимаят, Маданият, Ашкалтепа, Янгиабад и Карасадак айылдарында жашашат. Жала-Кудук районунда Абдулабий, Болгария, Кутурма, Аим, Бирлашган, Яркишлак, Пахтакор, Топайыл, Түштүк Аламушук жана башка айылдарында жашайт. Ханабатта кыргыздар Кыдыршаа, Тапалино, Карабагыш, Алчалы, Султанабад айылдарында жашашат.

Тагыраак айтканда, Өзбекстандын азыркы Анжияндык кыргыздар, Ферганалык кыргыздар, Наманган кыргыздары, Бухара, Самаркан, Сырдарыя, Навойи, Жиззак кыргыздары, Ташкент чөлкөмдөрү, Каракалпакстан аймактары кыргыз урууларынын эзелтеден көчүп-конуп жүргөн ареалы жана чарбалык-экономикалык, соода жүргүзүүдөгү зор мааниси бар, кыргыздардын согуштук-саясий таасири күчтүү аймактардан болгондугу тарыхый жазма булактарда, илимий адабияттарда чагылдырылып келет.

XXI к. башталышында кошуна өлкөнүн аймагында расмий Ташкенттин статистикалык соңку жарыялаган маалыматтарына караганда 370 миңден ашуун кыргыздар жашары маалымдалган («Вечерний Бишкек» гезити, 25.02.2003).

Кыргыздар негизинен Өзбекстандын Анжиян, Фергана, Наманган, Жиззак, Сырдарыя, Самаркан, Кашкадарыя, Ташкент облустары, Каракалпакстан ж.б. региондордон орун алышып, ал жерлердин рельефин эзелтеден өздөштүрүшүп, байырлап калышкан.

Биротоло отурукташууга жана жарым отурукташууга өтүү процесси XIX к. орто чендеринен факт жүзүндө күчөй баштаган.

Бул тарыхый-этностук процесске кыргыздар жашаган бүгүнкү Афганистан, Кытай (Чыгыш Түркстан, Батыш Кытай), азыркы Кыргызстандын жана ага чектешкен аймактарды (Фергана өрөөнү) Улуу Британия, Цин Кытайы, Россия империясынын өз ара зордук-зомбулук менен бөлүп алуунун натыйжасы болгон.

Аталган басып алуучу империялардын кыргыз жерлерин өз ара бөлүп алууларынын натыйжасында кыргыз урууларынын Фергана, Зарафшан, Бухара, Самарканд ж.б. аймактардан бүгүнкү Чыгыш Түркстанга (Батыш Кытай), Түндүк Афганистан жана ага жамаатташ аймактарга кылымдар бою салт болуп калган көчүүлөрү токтотулган эле.

Натыйжада, жүз миндеген кыргыздар отурукташууга, жарым отурукташуу абалына өтүүгө аргасыз болушкан. Бул бүтүм жалпы кыргыз этносунун өнүгүүсүнө терс таасирин тийгизген болучу.

Мурдагы Совет доорундагы, андан соңку Өзбек көз каранды эмес республикасындагы жүргүзүлгөн ар бир «эл каттоолордо» кыргыздардын саны мурдагы расмий жарыя кылынган документтердеги маалыматтарга салыштырмалуу улам азайтылып көрсөтүлгөндүгү маалым.

Расмий Ташкенттин акыркы маалыматтарында бул өлкөдөгү кыргыздардын саны Өзбекстандагы жалпы калктын 4% азыраагын (учурда өлкөнүн жалпы калкы 25 миллиондон ашуун адам) түзгөн.

XIX к. экинчи жарымындагы айрым жазма булактарга, эл каттоолордун маалыматтарына таянсак, анда кыргыздар бул аймактардагы негизги, басымдуу көпчүлүктү түзгөн.

Маселен, XIX к. аягындагы тарыхый-документалдык (даректүү) булактарда кыргыздар Фергана өрөөнүнүн калкынын эң негизги, басымдуу бөлүгү экендиги чагылдырылган. Ош уездинде кыргыздар жалпы жашаган калктын 98,85%, Маргалан уездинде 29,66%, Наманган уездинде - 25,73%, Анжиянда - 39,66%, Кокондо - 6,05% (136,66) түзүшкөн (Губаева 1991,74).

Андан кийинки эле даректүү тарыхый жазма маалыматтарга таянсак, 1913-жылга карата Анжиян уездинде – 117774, Кокон уездинде - 26421, Наманган уезинде - 120297, Ош уездинде - 143571, Скобелев (Фергана) уезинде – 87532 кыргыз жашаган.

Жалпысынан алганда, кыргыздардын Фергана өрөөнүндөгү саны 495 595 адамды түзүп, бара-бара кыргыздардын салыштырмалуу саны расмий ж.б. маалыматтарда кыскартыла баштаган (Койчиев 2001, 12).

Мындан сырткары, кыргыз этносунун бул аймактардагы санынын кыскарышы табигый, социалдык-экономикалык шарттардын, жайыттардын кыскарышы, кыргыздардын бир бөлүгүнүн отурукташууга өтүүсү, XX к. 30-40 жж. коммунисттердин элди жапырт коллективдештирүүсү, кошуна жашаган сарт (фарси-тажик), түрк, каракалпак сыяктуу калктар менен жуурулушусу ж.б. процесстер негизги ролду ээлеген.

Өзбекстандын Кыргызстанга чектеш Фергана өрөөнүндөгү Анжиян областына караштуу Коргонтөбө, Жалалкудук, Кожобад, Булакбашы, Айым, Мархамат ж.б. райондорунун административдик аймактарында кыргыздар эзелтеден компактуу, чогуу жашап келишет.

Фергана өрөөнүнүн Өзбекстан тарабында, тагыраак айтканда жогоруда аты аталган чөлкөмдөрдө жашаган кыргыздар бүгүнкү Кыргызстан менен этностук-маданий, чарбалык-экономикалык, тууган-туушкандык жактан карым-катнаштары кеңири болгондуктан толук этностук өзгөчөлүктөрүн сактап келишүүдө.

Ал эми Ташкент, Сырдарыя областтарындагы кыргыздардын басымдуу бөлүгү казактарга чектеш, аралаш жашашкандыктан, көпчүлүгү казак мектептеринен билим алгандан улам, ал жердеги кыргыздарга казактардын руханий дүйнөсү, каада-салты өз таасирин тийгизген. Чаткал тоолоруна чектеш жашаган кыргыздар өз каада-салттарын таза бойдон сактап кала беришкен.

Үчүнчү топко Жиззак областынын тоолуу райондорунда жашаган кыргыздар кирет.

Бакмал, Замин, Достук райондорунда жашаган кыргыздар, өзгөчө тоолуу аймактарда жашагандары тилин, каада-салттарын сактап келишет. Жаштардын басымдуу бөлүгү кыргыз мектептеринде билим алышат.

Айрым маалыматтарда бул чөлкөмдө чектеш жашаган казак, өзбек, кыргыз каада-салттары аралашкан абалда өнүгүүдө («Вечерний Бишкек», 25-февраль, 2003).

Фергана өрөөнүнүн Өзбекстанга караштуу бөлүгүндө жайгашкан Анжиян, Наманган, Фергана облустарынын административдик-аймактык курамдарына кирген кыргыздар жана алардын уруулук курамы жөнүндө маалыматтарга токтолсок төмөндөгүдөй этностук жайгашууну байкоого болот: Анжиян облусунун аймагында кыргыздын кыпчак, канды, бостон, мундуз,

кыдырша, найман, кара багыш, мунгуш, бөрү, баргы, тейит, төбөй, кытай, багыш урууларынын өкүлдөрү мекендешет. Аты аталган уруулар кыргыздын ичкилик, оң жана сол канаттарынын курамдарына киришет.

Фергана өрөөнүндөгү (Өзбекстан тарабындагы) кыргыз урууларынын өкүлдөрүнүн негизги бөлүгүн кыргыздын кыпчак уруусу түзөт: Алар: кармыш, актачы, жаманан, жартыбаш, кызылаяк, тору айгыр, акбото уруктарынан турат

Өзбек Республикасынын Фергана облусунун аймактарын (Буадил, Яззаван, Өзбекстан ж.б.райондор) негизинен кыргыздын ичкилик (Булгачы) урууларынын өкүлдөрү байырлап келишет. Аларга төмөнкү уруулар кирери такталган: жоокесек, кесек, найман, нойгут, кыдырша, кыпчак, чапкылдык, бостон, оргу, канды ж.б.

Наманган областынын айрым аймактарын саруу, кушчу, моңолдор, саяк, сарттар, багыш, мундуз, кыпчак ж.б. уруулардын өкүлдөрү компактуу түрдө байырлашат. Аталган уруулардын өкүлдөрүнүн бир бөлүгү Кытайдын Шинжаң Автономиялуу округунда жашап келишет.

Кыпчактар кыргыздын башка уруулары сыяктуу эле Чыгыш Түркстандан (XVII-XVIII кк), Фергана өрөөнүнүн (XVIII-XIX кк) саясий турмушуна өтө жигердүүлүк менен катышып келишкен (Сапаралиев 1999, 32-38).

Фергана өрөөнү жана ага жамаатташ жерлерди, жайыттарды кыргыз уруулары өзгөчө XV-XVI кк. өзгөчө тездик менен өздөштүрө башташкан. Бул аймактын ыңгайлуу табигый шарты, кенен жайыттары, отурукташкан, жарым көчмөн башка элдер менен соода-сатык алакалары үчүн кыргыздар Жетисуу, Аулиеата, Талас, Кашкар, Алай, Каратегин, Кашкадарыя ж.б. жерлерден көчүп келүүсү XX к. биринчи чейрегине чейин уланган. Мындан сырткары, Россия империясынын Цинь Кытайы менен чек ара маселелерин тактоосу кыргыздардын Чыгыш Түркстандан ж.б. жерлерден Фергана ж.б. аймактарга жылдык салттуу көчүүсүнө терс таасирин тийгизген.

Тагыраак айтканда, XIX к. экинчи жарымынан көп кылымдык жер которуштурган көчүү багытына бөгөт коюлган эле. Көпчүлүк ыңгайлуу жерлер пахта, ж.б. айыл-чарба талааларына айлантылган, сууга, жайытка ыңгайлуу жерлер Россия империясынын түпкүрүнөн көчүрүлгөн орус, украин ж.б. келгин дыйкандарга таратылып берүүсү да жайыттардын, кыштоолордун кыскарышына алып келген; бул процесс да кыргыздардын бир бөлүгүнүн отурукташуусуна шарт түзгөн.

1902-ж. «Фергана областынын жылбаяны» берген маалыматтарга таянсак бул өрөөндөгү 300 000 кыргыздардын 200 000 отурукташууга өтүп, жер иштетип, дыйканчылык менен кесиптене башташкан.

Бул мезгилде кыргыздар саны боюнча Фергана областында сарттардан кийинки орунда турган (Губаева 1991, 76). «Сарт» - санскрит (байыркы индиялыктардын диний-ритуалдык тилдеринин бири) тилинде «соодагер» маанисин туюнтуп, көчмөн түрк элдери тарабынан отурукташкан, жер иштетишкен иран (фарси-тажик) тектүү, кийинчерээк түрктөшкөн калкка берилген энчилүү ат экендиги илимде эбак далилденген.

Албетте, жогоруда айтылып өткөндөй, бул процесс Кыргызстандын Россиянын карамагына каратылышы, зордоп баш ийдирүүсү, Цинь империясы менен Чыгыш Түркстан боюнча өткөн чек аралардын такталышы менен байланышкан.

Ч.Ч.Валиханов Фергана аймагында XIX к. көчүп-конуп жүргөн кыргыздардын материалдык жана руханий маданиятына отурукташкан калктын тийгизген таасирин белгилеп, акыркылардын тили жагатай (чагатай) тилине жакындап калгандыгын белгилеген. Изилдөөчү бул кыргыздардын кадыресе жер иштетип, дыйканчылык кылгандыгын жазат.

Түркстан крайынын эсепке алган (ревизиялык) материалдарда Кокон уездиндеги Нойгут-Кыпчак волостундагы кыргыздар, сарттардын тилин (түрк-иран тили) өздөштүрүп, кыргыз

адатынын ордуна диний шариятты кабыл алышкандыгы жана каада-салтта отурукташкан калк менен бирдей болуп калгандыгы билгиленген.

Арийне, мындай факт-материалдар отурукташкан жана көчмөн элдердин чарбалык-экономикалык, маданий чек аралары өткөн жерлерде арбын кездешери байкалат.

Ал эми, кыргыздардын тажик (иран) тилдүү сарттар менен кошуна жашоосу, биринчилердин (кыргыздардын) тилине жана каада-салтына тажиктердин тийгизген таасирин белгилеген.

Исфара жана Канибадам волосторунда отурукташууга өткөн кыргыздар ошол чөлкөмдөгү көп сандуу сарт-тажиктердин курамына жуурулушуп кеткен. Ошондой болсо дагы кыргыздардын башка элдерге жуурулуп кетүү процесси массалык мүнөзгө ээ болгон эмес.

XIX к. отурукташууга жана жарым көчмөн абалына өткөн кыргыздар бүгүнкү күнү да өз тилин, маданиятын жоготпой сактап келишет.

Орто Азия аймагында Совет бийлиги орногондон кийин чек ара тактоо жана аны турмушка ашыруу бул аймактарды мекендеген кыргыздардын тагдырына да терс таасирин тийгизди. XX к. 20-30 жж. чек араны тактоо жана аны жөнгө салуу иштеринин жүрүшү кыргыздар жашаган бүтүндөй бир аймактардын Өзбекстан, Тажикстандын административдик-аймактык башкаруусуна баш ийип калуусуна, кыргыздардын андан аркы этностук өнүгүүсүнө терс таасирин тийгизди.

Мисалы, Анжиян областынын курамына кирип калган Ханабад, Жалалкудук, Коргонтөбө, Булакбашы, Мөнөк ж.б. волосторунун жашаган калкынын дээрлигин кыргыздар түзгөн. Анжиян уездиндеги отурукташкан айылдардын жалпы саны 201 кыштак болсо, улуттук өзгөчөлүгүнө жараша алар төмөндөгүдөй абалда болгон: кыргыздар -138 айылды, өзбек жана сарттар – 38 айылды, орустар - 12, тажик - 1, түрк - 4, кашкарлык (уйгурлар) - 4, аралаш жашагандар – 4 айылды түзүшкөн (Койчиев 2001, 45).

Демек аймактагы калктын улуттук өзгөчөлүгүн эске албаган административдик-аймактык бирдиктерге бөлүү иши (1924-1927 жж. жүргөн) өз учурунда СССРдин курамына кирген Кыргызстан жана Өзбекстандын ортосундагы өтө таатал этнотерриториялык талаш-тартыштарды пайда кылган. Албетте, бул багытта атайын иш алып барган комиссиялар бир топ татаал маселелерди чечүүгө аракеттенгендигин белгилөө зарыл.

Бирок, келтирилген архивдик ж.б. материалдардан улуттук-аймактык чек ара тактоолорунун жана анын жыйынтыктарынын кийинки Өзбек Республикасынын пайдасына чечилгендигин көрүүгө болот. Жыйынтыгында, татаал этнотерриториялык талаш-тартыштардын натыйжасында, Фергана өрөөнүнүн 50 өзбек, 14 сарт айылдары Кыргызстанга, 100гө жакын кыргыз, 28 кыпчак, 17 түрк, ондогон каракалпак, курама ж.б. айылдары Өзбекстандын административдик башкаруу аймагына өтүп кеткен (Койчиев 2001, 79).

Мисалы, бүгүнкү күнгө карата Фергана өрөөнүнүн Өзбекстан тарабында калган кыргыздар жашаган айрым айылдарда гана улуттук мектептер, маданий борборлор сакталып келет.

Акыркы он беш жылдыктагы коңшу өлкөнүн бул олуттуу улуттук маселеге толук көңүл бөлбөгөндүгү же андан таптакыр баш тарткандыгы ушул маселени ого бетер татаалдатып койду.

Этнограф, профессор Олжобай Каратаев жазгандай, эгерде уруулук отурукташууга көңүл бурсак, Фергана өрөөнүнүн Өзбекстан тарабындагы аймактарында негизинен кыпчак (Коргонтөбө, Айым, Жалалкудук, Ханабад ж.б. райондор), чоңбагыш, нойгуттар (Кокон району), чапкылдык уруусу (Язаван району), жоокесектер (Вуадил району), мундуз уруусу (Айым, Жалалкудук райондору), кара багыш, чоң багыш уруулары (Ханабад), найман (Ханабад, Жалалкудук, Вуадил, Мархамат ж.б.), кыдырша (Ханабад), саруу, моңолдор (Чуст, Касансай), тейит (Ханабад, Жалалкудук ж.б.), бостон (Мархамат ж.б.) ж.б. кыргыз урууларынын өкүлдөрү байырлап келишет.

Учурда Ташкент облусунда да бир топ сандагы кыргыздар жашоодо. Ташкент кыргыздары негизинен областтын чыгыш жарымында, Чаткал кырка тоолорун ыктай жайланышкан. Алар анын Бөкө, Пушкин, Чыйырчык (Чырчык), Паркен, Орджоникидзе райондорунун Мискен, Чымген, Күмүшкен, Кабардан, Политотдел, Рават, XX партсъезд, Дарман деген жерлерде (мурдагы колхоз-совхоздордун административдик аймактарында) жашашат (Алымбаев Абдрахман, 1990,3).

Болжол менен бул жердеги (Ташкент аймагы) кыргыздардын саны 25 миңге чамалап барат. Ташкенттик кыргыздар жалпы жонунан өздөрүн «чапкылдыктар» дешет «Чап» - сол, «кол» - «сол колдогулар», «сол канаттагылар» деген маанини туюнтат. Чапкылдыктардын бир бөлүгү Баткен областындагы Лейлек, Баткен, Жалал-Абадтын Сузак райондорунун (Багыш айыл өкмөтү) аймактарын байырлашат.

Чапкылдыктар кыргыз урууларынын генеалогиялык классификациясында ичкилик (Булгачы) уруулук тобуна киришери маалым. Мындан сырткары, ушул эле аймакта кыргыздын ават, оргу, нойгут сыяктуу уруулары жашашары аныкталган. Ташкенттик кыргыздар мурун Чаткал кырка тоолорунун батыш капталынан орун алган Нуреката, Аксаката деген абдан кооз жерлерде жашашыптыр.

Ошол жердеги информаторлордун айтымында чапкылдыктардын тууган-тушкандары Анжиян, Кокон, Сүлүктү, Лейлек, Кызылкыяда ж.б. жерлерде жашашат. Бул факт кыргыздардын Фергана аймагынын чөлкөмдүк ич ара миграциясын чагылдырат. Чапкылдыктар: кал, алайлык, чапан, тейит, шабырай, шажыгай, чот.

Уламыш боюнча Нуреката, Аксаката, Беркиата, Көктереката, Көката, Акбилеката, Арапата – жетөө тең бир атанын балдары экен. Бул жерлер жалпысынан Алтынбел деп да аталары маалым.

Сырдарыялык кыргыздар негизинен Сырдарыя, Жиззак облустарынын аймактарында жашашат. Бул чөлкөмдө кыргыздын ичкилик уруусуна кирген тейит, кесек уруусунун өкүлдөрүнүн бир бөлүгү жашайт. Алардын жайгашкан жерлери Заамын, Бакмал, Достук, Ильич райондорунун аймактары.

Тейиттердин уруулук курамы жергиликтүү информаторлордун берген маалыматтарында төмөндөгүдөй бутактарга бөлүнөт: бай тейит, сары тейит, кара тейит, жаман тейит, ак чал тейит, жуман тейит, кыпчак тейит, хан тейит, кесек тейит ж.б. Бай тейиттер: арык, кутуке, куталы, аба манак, кашка.

Сырдарыялык тейиттердин уруулук курамы Лейлек, Каратегин кыргыздарындагы тейиттердин уруулук курамы менен толук дал келет. Бул факт тейиттердин өтө кенен ареалдагы таралуусун чагылдырат. Тейиттердин айрым бөлүктөрү Түндүк Афганистан жана Кытайды (Чыгыш Түркстан) байырлашары жөнүндө даректүү маалыматтар бар.

Бай тейиттер жөнүндө төмөндөгүдөй ылакап кеп бар: «Кутукенин баласын мылтык берип зоого кой, Абай менен Манакты маңдайлашкан жоого кой, Кашкаларды чечилбес кара доого кой, Кутаалынын жигитин чалкалатып ашка кой же болбосо, чара мене башка кой» (Алымбаев Абдрахман, 1990,3).

Сырдарыялык кесектер негизинен бай кесектер (бай кесек - кесек уруусунун эң ири уругу) деп аталышат. Айрым информаторлор аларды тейиттерден таратышат. Бирок, бул көз караш далилдөөнү талап кылат.

Кесек - кыргыздын ичкиликтер уруусунун курамындагы эң кеңири уруулардын бири. Сырдарыялык кесектер - 12 уруктан турушат. Алар төмөнкүлөр: чүчүк, тагайберди, кызыл аяк, кара кесек, кара молдо, сибирчи, таздар, бөксө, ават, найман, чапкылдык, чувулдук.

Бул кесектердин уруулук курамы Баткен, Лейлек, Каратегиндеги кесектердин уруулук курамынын аталышы менен толук дал келет. Кесектер – Чыгыш Түркстанда да бар экендиги маалым (Абрамзон 1959, 167).

Демек, аталган кеңири аймактардагы кыргыздардын этностук негизи бир дегенге толук негиз бар.

Ташкенттиктерден айырмаланып, Сырдарыялык кыргыздардын негизги бөлүгү тоо аймактарында жашайт. Ошондуктан аларда тил, улуттук каада-салттар тазараак сакталган. Элдик уламыш, легенда, ал турсун устачылык (темир уста) өнөрү да жоголгон эмес.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР.

1. Аристов Н.А. Опыт выяснения этнического состава киргиз-казаков Большой Орды и кара киргизов на основании родословных сказаний и сведений о существующих родовых делениях и родовых тамгах, а также исторических данных и начинающихся антропологических исследований. - Вып. III – IV. – С-Пб., 1894. – С. 277 – 456.;
2. Абу Убайлуллоҳ Тошкандий. Хулосат ул-аҳвол. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2013. – 216 б.;
3. Абу Саъид Гардизи. Зайн ал-Ахбар / пер. А. Арендса. – Ташкент: Фан, 1991. – 176 б.;
4. Аблат Хўжаев. Фарғона тарихига оид маълумотлар (Қадимий ва илк ўрта аср Хитой манбаларидан таржималар ва уларга шарҳлар). Фарғона, 2013. - Б. 20-70.;
5. Ал Истахрий. Китаб ал-масалик вал-мамалик (Йўллар ва ўлкалар китоби) / Тадқиқот, араб тилидан таржима, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифи Р.Т.Худойберганов. – Тошкент: Фан, 2019. – 479 б.;
6. Бартольд В.В. Сочинения. Том II. Часть 1. Изд. Восточной литературы, Москва, 1963. - С. 479-480.
7. Бейсембиев Т.К. “Тарих-и Шохрухи” как исторический источник. – Алма-ата: 1987. – 196 с.
8. Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. т. I. – Ленинград: 1950. – 327 с.;
9. Валихонов Ч.Ч. Записки о киргизах Соч. Т. I. – Алма-Ата: Академия наук Казахстана ССР, 1961. – 422 с.;

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20411066>
УДК: 433.4414/930

КЫРГЫЗДАРДЫН АДАТ УКУГУНУН ТАРЫХЫ

ЖУМАШОВА ГУЛЗАДА СУЛТАНОВНА

Кыргызстан, Ош шаары, Ош мамлекеттик университети,
тарых-юридика институтунун доценти

ТОКТОМАТОВА ШИРИНАЙ ТЫНЫБЕКОВНА

Кыргызстан, Ош шаары, Ош мамлекеттик университети,
Тарых-юридика институтунун 2-курсунун магистранты

***Аннотация:** Бул макалада адат ченемдери боюнча кыргыздардын коомдук жана үй-бүлөлүк мамилелеринин калыптануусунун жана өнүгүүсүнүн тарыхы менен тенденциясы изилденет, кыргыздардын адат укугунун ченемдерине ылайык коомдук жашоо тиричилиги институт катары каралат, жүрүм турумдун бардык аспектилери жана ар түрдүү формалары талданат, ошондой эле никени токтотуу жана жараксыз деп табуу маселелери өздөштүрүлөт, кыргыз үй-бүлөсүнүн салттуу патриархалдык-тектик мамилелеринин тарыхы талданат.*

***Негизги сөздөр:** үй-бүлө, нике, калым, үй-бүлөлүк нике мамилелери, укук, ченемдер, эреже, булак, институту, жүрүм турум эрежелери, мүлк.*

Областтарда, райондордо, шаарларда, поселкаларда, кыштактарда мамлекеттик бийликтин органдары болуп Эл депутаттарынын советтери эсептелет. Аларды тиешелуу областтын, райондун, посёлканын кыштактын калкы 2,5 жылдык мөөнөткө шайлайт. Жергиликтүү советтер жалпы мамлекеттик мүдөөнү жана граждандардын таламын эске алуу менен жергиликтүү маанидеги бардык маселелерди чечет, мамлекеттин жогорку органдардын чечимдерин турмушка ашырат, өзүнөн төмөнкү Советтердин ишине жетекчилик кылат.

Жергиликтүү советтердин сессиялары алардын аткаруу комитеттери тарабынан жылына кеминде 4 жолу чакырылат. Жергиликтүү советтер өздөрүнүн кароосуна берилген маселелерди алдын ала кароо жана даярдоо үчүн өз депутаттарынан туруктуу комиссияларды шайлайт. Жергиликтүү советтердин аткаруучу жана тескөөчү органдары болуп депутаттардын ичинен шайланган аткаруу комитеттери эсептелет. аткаруу комитеттери председателден, апын орун басарынан, секретарынан жана аткаруу комитеттеринин мүчөлөрүнөн турат.

Кыргыз ССРинин Конституциясынын атайын главасы (11-гл.) эл депутаты калктын республиканын Эл депутаттар советтериндеги толук полномочиелүүкүлү деген статусуна арналган [4,62]. Депутаттар өз полномочиелерин өзүнүн кызматынан же өндүрүштөн кол үзбөй аткарат. Советтин сессиялары убагында, ошол эле депутаттык башка полномочиелерин аткаруу мезгилинде депутаттын туруктуу иштеген жеринде орточо эмгек акысы сакталып, өндүрүштүк же кызмат милдеттерин аткаруудап бошотулат. Депутаттын мамлекеттеги тийиштүү органдарга жана кызмат адамдарына суроо-талап менен кайрылууга укугу бар. Депутаттарга эч кимдин кол тийгизбестиги жана депутаттык иштин башка гарантиялары СССРдин жана Кыргыз ССРинин закондорунда бекемделген.

Кыргызстанда Октябрь революциясына чейин шарыят, адат (салт) укугу жана Россия империясынын закондору колдонулган. Кыргыздардын адат укугу укуктук адат-салттардын жыйындысы катары үстөмдүк кылуучу таптын-феодалдардын эркин билдирүү менен феодалдык-уруулук төбөлдөрдүнөкүлдөрү- бай-манаптар тарабынан оозеки түрдө белгиленип бекитилген. Ал укук оозеки адат-салттардан, бийлердин бүтүмүнөн «атактуу» бийлердин айрым нуска сөздөрүнөн жана өкүмдөрүнөн, ошол эле кийинчерээк бийлердин «тобунун» (сөздинин)

жоболорунан өтө татаал кылмыш иштерин же граждандык иштерди чечүүчүн бир же бир нече уездин бийлеринен атайын чакырылган «топторунда» кабыл алынган жетектөөчү токтомдорунан же сот жүргүзүүнүн жана материалдык укуктун жалпы эрежелеринен турган[3, 92].

Кыргыздардын адат укугуна төмөнкүлөр кирген:

а) урп-адат (салт)- үстөмдүк кылуучу таптар чыгарган мыйзам башкача айтканда укумдан тукумга оозеки өтүп, эч жерде жазылбаган кыска нуска сөздөр менен макал-лакаптар түрүндөгү жүрүм-түрүм эрежелери;

б) бийлердин бүтүмү - сот жүргүзгөн «атактуу» бийлердин айрым нуска сөздөрү же өкүмдөрү (айрым учурларда окшош иштерди кароодо «үлгү» катары колдонулуп, кээде закон күчүнө ээ болуп кеткен);

в) бийлердин «топторунун» жоболору («эрежелер») бир же бир нече уезддин бийлеринин атайын чакырылган «топторунда» иштелип чыккан жетектөөчү токтомдор же сот жүргүзүү менен материалдык укуктардын жалпы эрежелери.

Бул эрежелер кагазга жазылып, ага бардык бийлер кол койгон. «Эрежелер» укуктун жазма булагы болуп эсептелген. Мисалы: 1893-жылы бийлердин Токмокто өткөн атайын чакырылган «тобунда» иштелип чыккан «эрежелер» 113 параграфтап турган. Муну «Адат укугунун чакан жыйнагы» деп атаса болот. «Эрежелер» бийлердин жекече сотунда жана бийлердин болуштук «топторунда» иш чечүүдө колдонмо болгон.

Мусулмандардын граждандык үй-бүлөлүк, никелик, турмуш тиричилик жана башка өз ара мамилелерин жөнгө салуучу нормаларды камтыган мусулмандык закондор жыйнагы.

Шарыяттын негизи:

а) куран мусулмандардын «ыйык» китеби: ал ислам диний эрежелеринин гана эмес, мусулман укуктарынын да негизги булагы болгон;

б) сунне- пайгамбарлардын турмушу, иш-аракеттери жөнүндөгү баяндар, ал куранга кирген эмес, пайгамбалар менен бирге жүргөн максатташтары тарабынан оозеки таратылган;

в) ижма-кадыр-барктуу улама-укумчулардын (факиттердин) пикирлеринин жыйындысы башкача айтканда куран менен сүннөнү (хадис) түшүндүрүүчүлөрдүн пикирлери, аны бүт мусулмандар закон катары кабыл алган;

г) кыяс — куран, сунне жана ижмага ылайык мусулман сотторунун чыгарган чечимдери. тыянактары, корутундулары.

РСФСРдин составдык бөлүгү катары Кыргызстандын аймагында 1936-жылга чейин РСФСРдин закондору менен кодекстери колдонулуп келген. 1936-жылы Кыргыз ССРинин түзүлүшү менен республиканын закондору өнүгүп-өркүндөп, Кыргыз ССРинин закондорунун жыйнагы басмадан чыгарыла баштаган. Мисалы, 1950-57-жылдарда басмадан чыккан «Кыргыз ССРинин закондорунун жана Кыргыз ССР Жогорку Советинин Президиумунун указдарынын жыйпагы» (1938—49). 1956-жылы «Кыргыз ССРинин закондорунун, Кыргыз ССР Жогорку Советинин Президиумунун указдарынын жана Кыргыз ССРинин өкмөтүнүн токтомдорунун хронологиялык жыйнагы» деген 2 томдук чыгып, ал 1926-54-жылдардагы республикалык закон актыларын камтыган.

Республиканын закондорун андан ары системалаштыруу максатында 1924-жылдан берки, башка айтканда Кыргыз Автономиялуу облусу негизделгенден 1975-жылга чейинки республиканын закон актыларын камтыган «Кыргыз ССРинин закондорунун, Кыргыз ССР Жогорку Советинин Президиумунун указдарынын жана Кыргыз ССРинин өкмөтүнүн токтомдорунун хронологиялык жыйнагынын» 42 тому басылып чыккан. Мындан тышкары 1954-жылдан «Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасынын Жогорку Советинин ведомосттору» (Кыргыз ССРинин закондору, Кыргыз ССР Жогорку Советинин токтомдору жана башкалар

жарыяланат) айына эки жолу, ал эми 1959-жылдан Кыргыз ССР Министрлер Советинин токтомдорунун жыйнагы ай сайын чыгарылып турган.

Жогоруда айтылгандардын неги-зинде укук формасы катары болгон адат укугунун булактарынын тутумун аныктоого аракет кылып көрөлү. Каада-салт, жогоруда айтылгандай, адат укугу-нун негизги булагы. Бирок, адат укугу каада-салтка гана эмес, алардын жыйындысына да келтирилбейт, анткени, биринчиден, укукту анын булактары аркы-луу аныктоо так болбойт, экинчиден, каада-салттар-дан сырткары адат укугунун башка булактары да бар. Алгач адат укугунун булагы катары болгон каада-салт көйгөйүн чечип алуу зарыл[9, 127-128].

Советтик укук-таануучу окумуштуулар, эреже катары, каада-салттарды өзгөчө, социалдык ченем-дердин жалпы түрдө социалдык тескөөнүн бүтүн ту-тумун түзүшкөн укуктук, моралдык (ыймандык), кор-поративдик саясаттык, диний ж.б. ченемдер менен тең катарда өз алдынча болгон түр катары карашкан-дыгы белгилүү [7, 46-б.]. Демек укук кубулушу ката-ры учурдагы көпчүлүк окумуштуулар эсептешкендей укуктук (юридикалык) каада салтты эмес, жөн эле каада салтты кароого дилгирбиз.

Укуктук каада-салт укук булагы болуп саналат, ал эми каада салттын өзү укуктук эмес социалдык нормаларга тиешелүү деген ой кеңири тарагандыктан, каада-салат менен укуктук каада салттын катышын орнотуп алуубуз зарыл. Бул маселени чечүү менен каада салттын каада-салт – салт, каада-салт – адат, каада-салт – ырым-жырым катыштарынын комплек-синдеги ордун аныктоо маселеси менен байланыш-кан. Адабияттарда бул түшүнүктөр сөз укуктук эмес чөйрө жөнүндө болуп жатканда каада-салтка же сөз укук жөнүндө болуп жаткан учурда каада укугуна тиешеси бар нерсе катары кеңири колдонулуп келет. Алар көбүнчө укук булагы катары каралган каада- салтка теңештирилет же аны менен окшоштурулат. Маселе каада-салт түшүнүгүнүн көп маанилүүлүгү менен да, аны менен бир тектүү, бирок окшош болбо-гон түшүнүктөрдү дифференциялуу эмес колдонуу менен да татаалданып кетет. Бул түшүнүктөрдүн маа-нисин, ошондой эле алардын каада укугу булактары-нын алкагына мүмкүн болгон тиешелүүлүгүн да аныктоого аракет кылып көрөбүз.

Учурдагы оозеки кыргыз тилинде, ошондой эле адабий жана илимий тилдерде “салт”, “каада-салт”, “адат”, “ырым-жырым”, “ритуал” терминдери, эреже катары, синонимдүү деп эсептелинип, көбүнчө ок-шоштурулушат.

Каада-салт – салт. (обычай – традиция). “Каада-салттын” эквиваленти катары көбүнчө “салт” түшүнүгү роль ойнойт. “Салттык коомдун” укугун билдирүүчү “салттык укук” түшүнүгү кеңири колдонууга ээ, б.а. каада-салт менен салт чындыгында окшошту-рулат.

Мындай негизде талдоо дайыма эле так боло бербейт. Албетте, булар өз ара байланышкан түшүнүктөр. А.Б. Гофман белгилегендей, салт – бул муун-дан муунга берилүүчү жана анык бир коомдордо жана социалдык топтордо узак убакытка чейин сакталуучу “социалдык жана маданий мурастын” элементтери-нин бүткүл жыйындысын камтуучу түшүнүк [8, 692]. Салт бүтүндөй социалдык мурасты, ошондой эле мурункудан тигил же бул формада кабыл алынган кубулуштарды кайра кайталоо менен аны сактап ка-луу жараянын жана жолдорун өз ичине камтыйт. Ошондуктан салт социалдык турмуштун дээрлик каа-лагандай чөйрөсүндө болуусу мүмкүн. Каада-салтка келчү болсок, акыркы тезисти ага колдонууга бол-бойт.

Каада-салт – адат. “Адат” термини юристтер тарабынан XIX кылымдан бери колдонулуп жатат. И.С. Зыкиндин сөзү боюнча, “советтик укуктук ада-бияттарда “каада-салт” жана “адат” терминдери көп учурда аралашып кетет. Сырткы соода практикасын жана жарытпаган жана карама-каршылыктуу теория-лык тажрыйбаны окуп-үйрөнүү менен автор изилдөөсүн каада-салт жана адат түшүнүктөрүн алардын ка-тышынын контекстинде аныктоого далалат жасоо менен жыйынтыктайт.

Анын айтуусуна ылайык, каада-салт – “ушул чыныгы мамилелердин турактуу жана бир түрдүү көрүнүштөгү кайталануусунун негизинде куралган эрежелер”, ал эми адат – бул “ушул чыныгы мамилелердин ушунчалык турактуу жана бир түрдүү көрүнүштөгү кайталануусунун негизинде куралган эрежелер, алар тараптардын көздөгөн максаттарына ылайык келген учурда түзүлгөн бүтүм боюнча өз эрк-терин билдирүүсүнүн курамына кирет деп эсептелинет”

ПАЙДАЛАНЫЛГАН БУЛАКТАРДЫН ТИЗМЕСИ.

1. Абрамзон С.М. Киргизская семья в эпоху социализма [Текст] / С.М. Абрамзон. // Советская этнография, 1957. - №5. - 135-145-бб.
2. Борубашов Б.И. Государственно-правовое регулирование общественных отношений кыргызов в составе Российского государства (1855-1917 гг.). Юридика илим-дерини доктору окумуштуу даражасын изд. алуу, диссертация. - Б., 2009.
3. Борубашов Б.И. Хрестоматия по истории государства и права Кыргызстана: Учебное пособие [Текст] / - Том 1. - Бишкек, 2008. - 657-б.
4. Васильева Г.П. Туркмены-нохурли [Текст] / Г.П. Васильева. // Среднеазиатский этнографический сборник, I, ТИЭ. - Т. XXI. - М., 1954. - 194-197-бб.
5. Джумагулов А. Семья и брак у кыргызов Чуйской долины [Текст] / А.Джумагулов. - АН Кырг ССР. Ин-т истории. - Фрунзе, 1960. - 96-б.
6. Загряжский Г. Юридический обычай киргиз [Текст] / Г.Загряжский // Материалы для статистики Туркестанского края, 1876. IV-чыгар. - 27-34-бб.
7. Тегизбекова Ж.Ч. Регулирование брачно-семейных отношений кыргызов по обычному праву. Юридика илимдеринин доктору окум., даражасын изд. алуу, диссертациясынын авторефераты. - Б., 2013.
8. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства [Текст] / Ф. Энгельс. - М.: Политиздат, 1948. - 138-б.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20411131>

МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВТЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МҰРАСЫНЫҢ МАЗМҰНЫ ЖӘНЕ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

АМАНҒАЛИЕВ ӘДІЛЕТ

Абай атындағы ҚазҰПУ

Тарих және құқық факультеті

7M01603-Тарих: тарих біліміндегі цифрлық технологиялар мамандығының 2 курс
магистранты

Аннотация. В статье рассматриваются жизненный путь и процесс формирования педагогического мировоззрения Мағжан Жұмабаева в контексте общественно-политических и культурных преобразований казахского общества начала XX века. Анализируются основные этапы его образования, общественной деятельности и научно-педагогических поисков, оказавших влияние на становление национальной педагогической мысли. Особое внимание уделяется роли восточной и западной культуры, идей А. Қунанбаева, а также влиянию Алашского движения на формирование взглядов Мағжана Жұмабаева на воспитание и обучение. В статье показано, что педагогическое наследие мыслителя основывается на гуманистическом, лично-ориентированном и национально-культурном подходах. Делается вывод о значимости педагогических идей Мағжана Жұмабаева для развития национальной системы образования и их актуальности в условиях современного педагогического знания.

Ключевые слова: Мағжан Жұмабаев, история педагогики, национальная педагогическая мысль, казахское общество начала XX века, гуманистическое воспитание, национальное образование, педагогическое мировоззрение.

Abstract. The article examines the life path and the formation of the pedagogical worldview of Magzhan Zhumabayev within the socio-political and cultural transformations of Kazakh society in the early twentieth century. The study analyzes the key stages of his education, public activity, and pedagogical reflections that contributed to the development of national pedagogical thought. Special attention is paid to the influence of Eastern and Western intellectual traditions, the ideas of Abai Kunanbayev, and the Alash movement on Zhumabayev's educational views. The article demonstrates that his pedagogical heritage is grounded in humanistic, learner-centered, and national-cultural approaches. It concludes that Magzhan Zhumabayev's pedagogical ideas played a significant role in shaping the national education system and remain relevant in contemporary pedagogical theory and practice.

Keywords: Magzhan Zhumabayev, history of pedagogy, national pedagogical thought, early twentieth-century Kazakh society, humanistic education, national education, pedagogical worldview.

XX ғасырдың басы қазақ халқының қоғамдық-саяси, әлеуметтік-мәдени және рухани өмірінде түбегейлі өзгерістерге толы кезең болды. Бұл уақыт отаршылдық қысымның күшеюімен қатар, ұлттық сана-сезімнің оянуымен, ағартушылық қозғалыстың жандануымен және ұлттық педагогикалық ойдың жаңа сапалық деңгейге көтерілуімен ерекшеленді. Қазақ қоғамындағы осы күрделі үдерістер білім беру мен тәрбие мәселелерін алдыңғы қатарға шығарып, ұлттық педагогиканың қалыптасуына тікелей ықпал етті.

XX ғасыр басындағы қазақ қоғамының басты ерекшеліктерінің бірі - дәстүрлі көшпелі өмір салты мен жаңа әлеуметтік-экономикалық қатынастардың тоғысуы болды. Ресей империясының отарлық саясаты жер мәселесін ушықтырып, қазақ халқының әлеуметтік құрылымына елеулі өзгерістер енгізді. Осындай жағдайда ұлттық элита халықты сақтап қалудың, рухани тұтастықты нығайтудың негізгі жолы ретінде білім мен ағартуды алға тартты. Бұл кезеңде білім беру тек сауат

ашу құралы ғана емес, ұлттық өзіндік сананы қалыптастырудың, отарлық тәуелділіктен арылудың маңызды тетігі ретінде қарастырылды.

Ұлттық педагогикалық ойдың дамуына ең алдымен ағартушылық бағыттағы зиялылардың қызметі шешуші әсер етті. Қазақ зиялылары халықты оқу-білімге шақыра отырып, мектептің мазмұны мен оқыту тілін ұлттық негізде құру қажеттігін көтерді. Олар дәстүрлі медреселік білім мен еуропалық үлгідегі мектеп жүйесін үйлестіру арқылы қазақ қоғамына бейімделген жаңа білім беру моделін қалыптастыруға ұмтылды.

Бұл кезеңдегі ұлттық педагогикалық ойдың өзегінде ана тілі, ұлттық тәрбие, адамгершілік және азаматтық қалыптастыру мәселелері тұрды. Ахмет Байтұрсынұлы ана тілінде оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздерін жасап, ұлттық мектептің іргетасын қалады. Оның еңбектерінде тіл - ұлттың жаны, ал мектеп - сол жанды сақтайтын әлеуметтік институт ретінде сипатталды. Бұл көзқарас педагогиканың ұлттық бағытта дамуына жол ашты.

Сонымен қатар Мағжан Жұмабаев ұлттық педагогикалық ойды философиялық және гуманистік деңгейге көтерді. Оның «Педагогика» еңбегінде бала тұлғасы, тәрбиенің мақсаты, мұғалімнің рөлі мәселелері терең талданды. Мағжан тәрбиені тек білім беру үдерісі емес, ұлттың рухани болмысын қалыптастыратын тұтас жүйе ретінде қарастырды. Бұл тұжырым ХХ ғасыр басындағы қазақ педагогикасының гуманистік бағытын айқындады.

Ұлттық педагогикалық ойдың дамуына Міржақып Дулатұлының ағартушылық қызметі де зор ықпал етті. Ол оқу-білімді әлеуметтік әділеттілікке жетудің, халықты мешеуліктен арылтудың басты құралы деп білді. Оның еңбектерінде мектеп пен тәрбие мәселелері қоғамдық жауапкершілікпен тығыз байланыста қарастырылды.

ХХ ғасыр басындағы қазақ қоғамында педагогикалық ойдың дамуы баспасөз арқылы да кең өріс алды. «Қазақ», «Айқап», «Шолпан» сияқты басылымдарда оқу-ағарту, мектеп мәселелері, мұғалім даярлау, ұлттық тәрбие жайлы мақалалар жарияланып, қоғамдық пікір қалыптастырды. Бұл басылымдар педагогикалық идеялардың таралуына, халықтың білімге деген көзқарасының өзгеруіне ықпал етті.

Ұлттық педагогикалық ойдың тағы бір маңызды ерекшелігі - тәрбие мен ұлт тағдырын сабақтастыра қарастыру болды. Қазақ зиялылары үшін білім беру жеке тұлғаны ғана емес, тұтас ұлтты жаңғыртудың құралы саналды. Сондықтан оқу мазмұнында тарих, әдебиет, мәдени мұра, ұлттық құндылықтар басты орын алды. Бұл бағыт қазіргі педагогикалық ғылымда «ұлттық-мәдени білім беру» ұғымымен сипатталады.

ХХ ғасыр басындағы қазақ қоғамындағы әлеуметтік-саяси өзгерістер ұлттық педагогикалық ойдың дамуына қуатты серпін берді. Қазақ ағартушылары қалыптастырған ұлттық педагогикалық тұжырымдар бүгінгі заманауи педагогиканың тұлғалық-бағдарлы, гуманистік және құндылыққа негізделген бағыттарымен өзара сабақтас. Осы кезеңде қалыптасқан педагогикалық мұра қазақ білім беру жүйесінің тарихи негізін құрап, қазіргі педагогикалық ғылым үшін маңызды теориялық және практикалық мәнге ие болып отыр.

Мағжан Жұмабаев - ХХ ғасыр басындағы қазақ рухани мәдениетінің көрнекті өкілі, ұлттың педагогикалық ойының дамуына айрықша үлес қосқан ақын-ағартушы, қоғам қайраткері. Оның өмір жолы мен дүниетанымының қалыптасуы қазақ халқының отаршылдық жағдайындағы әлеуметтік-саяси күресімен, ұлттық сананың оянуымен және ағартушылық идеялардың кең таралуымен тығыз байланысты. Мағжан Жұмабаевтың педагогикалық көзқарастары оның алған білімімен, қоғамдық қызметімен және көркем-философиялық ізденістерімен сабақтасып, біртұтас идеялық жүйе құрады.

Мағжан (Әбілмағжан) Бекенұлы Жұмабаев 1893 жылы 25 маусымда қазіргі Солтүстік Қазақстан облысы, Мағжан Жұмабаев ауданы аумағындағы Сасықкөл жағасында дүниеге келді. Атасы Жұмабай қажы, әкесі Бекен ел ішінде дәулетті, беделді адам болған. Отбасындағы дәстүрлі

тәрбие, исламдық мәдени орта және ұлттық құндылықтар Мағжанның ерте жастан рухани тұрғыда қалыптасуына ықпал етті. Алғаш ауыл молдасынан сауатын ашқан ол кейін Қызылжар қаласындағы №1 мешіт жанындағы медреседе білім алды. Бұл медреседе шығыс тарихы, ислам философиясы, қазақ және татар әдебиеті оқытылып, жас Мағжанның дүниетанымы кеңейді.

Мағжанның педагогикалық ойының қалыптасуына шығыс классикалық әдебиетімен қатар Абай Құнанбайұлының шығармашылығы ерекше әсер етті. Ол Абайды «хакім» деп танып, ағартушылық идеяны ұлттық рухпен ұштастырды. Абайдың адамгершілікке, білімге, ой еркіндігіне негізделген көзқарастары Мағжанның болашақ педагогикалық тұжырымдарының идеялық тірегіне айналды.

1910-1913 жылдары Уфа қаласындағы «Ғалия» медресесінде оқу Мағжан Жұмабаевтың дүниетанымында жаңа кезең бастады. Бұл оқу орнында ол татар зиялыларымен, түркі дүниесінің озық ойлы өкілдерімен араласып, білім мен тәрбие мәселелерін жалпыұлттық және жалпыадамзаттық тұрғыда қарастыруға үйренді. Осы жылдары оның алғашқы «Шолпан» өлеңдер жинағы жарық көріп, Мағжан ағартушылық пен ұлт-азаттық идеяларды поэзия арқылы таратуға бет бұрды.

1913-1916 жылдары Омбы мұғалімдер семинариясында білім алуы Мағжанның педагогикалық көзқарастарының нақты ғылыми сипат алуына ықпал етті. Бұл кезеңде ол педагогика, психология, оқыту әдістемесі пәндерін меңгеріп, мұғалімдік қызметтің қоғамдық маңызын терең түсінді. Семинария қабырғасында жүргенде Мағжан ұлттық мектеп, ана тілінде оқыту, тәрбие мен оқытудың бірлігі туралы ойларын жүйелей бастады. Ол «Бірлік» ұйымының жұмысына қатысып, «Балапан» қолжазба журналын шығаруға атсалысты, бұл оның жас ұрпақты тәрбиелеуге бағытталған практикалық қадамы болды.

1917 жылдан кейінгі қоғамдық-саяси өзгерістер Мағжан Жұмабаевтың педагогикалық дүниетанымын одан әрі тереңдете түсті. Ол Алаш қозғалысына белсене араласып, ұлттық білім беру мәселелерін саяси деңгейде көтерді. Жалпықазақ съездеріне қатысып, оқу-ағарту жөніндегі комиссия жұмысына жетекшілік етуі оның педагогикалық көзқарастарының қоғамдық маңызын арттырды. Мағжан үшін мектеп - тек білім беретін мекеме емес, ұлттық сананы қалыптастыратын негізгі институт болды.

1920-жылдары Мағжан Жұмабаевтың педагогикалық идеялары арнайы еңбектерінде көрініс тапты. Оның «Педагогика» (1922, 1923) атты еңбегі қазақ тілінде жазылған тұңғыш ғылыми-педагогикалық оқулықтардың бірі болып саналады. Бұл еңбекте бала психологиясы, тәрбие мақсаты, мұғалімнің рөлі, оқыту әдістері ғылыми тұрғыда талданды. Мағжан баланы тәрбиенің объектісі емес, тұлға ретінде қарастырып, гуманистік педагогика қағидаттарын ұсынды. «Бастауыш мектепте ана тілін оқыту жөні» еңбегінде ол ана тілінің тәрбиелік және танымдық маңызын айқындап, ұлттық мектептің әдістемелік негізін қалады.

Мағжан Жұмабаевтың педагогикалық дүниетанымы оның көркем шығармашылығымен де тығыз байланысты. Поэзиясында ол адам жанының нәзік иірімдерін, еркіндік пен жауапкершілік мәселелерін көтере отырып, тәрбиенің рухани мазмұнын тереңдете түсті. Ақын үшін тәрбие - ұлттың тарихи тағдырымен сабақтас, болашаққа бағытталған рухани процесс болды.

Қуғын-сүргін жылдары Мағжан Жұмабаевтың өмірі трагедиямен аяқталғанымен, оның педагогикалық және рухани мұрасы қазақ халқының тарихи жадында сақталды. Оның өмір жолы мен педагогикалық дүниетанымының қалыптасуы ұлттық білім беру жүйесінің іргетасын қалаған кезеңді айқын көрсетеді. Мағжан Жұмабаев - қазақ педагогикасын гуманистік, ұлттық және тұлғалық бағытта дамытқан ойшыл-ағартушы ретінде ұлттық педагогикалық тарихта айрықша орын алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Мағжан Жұмабаев. Педагогика. – Ташкент, 1922; қайта басылымы: Алматы: Рауан, 1992.
2. Мағжан Жұмабаев. Бастауыш мектепте ана тілін оқыту жөні. – Ташкент, 1925.
3. Ахмет Байтұрсынұлы. Тіл-құрал. – Орынбор, 1914.
4. Міржақып Дулатұлы. Оян, қазақ!. – Қазан, 1909.
5. Сәбит Мұқанов. Мағжан Жұмабаев. – Алматы, 1930; толықтырылған басылым: Алматы, 2004.
6. Тұрсынбек Кәкішев. Мағжан және қазақ поэзиясы. – Алматы: Санат, 1998.
7. Қайым Мұхамедханов. Алаш мұрасы және Мағжан Жұмабаев. – Алматы: Ана тілі, 2001.
8. Шерияздан Елеукенов. Мағжан. – Алматы: Жазушы, 1995.
9. Жанғара Дәдебаев. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті және ұлт рухы. – Алматы, 2002.
10. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі. Ұлттық тәрбие тұжырымдамасы. – Астана, 2015.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20411174>

КҮЛТЕГІН ЖАЗУЫНДАҒЫ БАЙЫРҒЫ ТҮРКІЛЕРДІҢ ТАРИХИ КӨЗҚАРАСЫНЫҢ МАЗМҰНЫ ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИДЕЯЛАРЫ

БЕРДАЛЫ БЕРІК

Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық факультеті, 7М01603-Тарих: тарих біліміндегі
цифрлық технологиялар мамандығының 2 курс магистранты

***Аннотация:** В статье рассматриваются возможности использования Күлтегинской надписи в педагогической истории и в процессе преподавания истории как важного источника формирования исторического сознания и национальных ценностей. Автор анализирует воспитательный и дидактический потенциал древнетюркского письменного памятника, раскрывая его роль в формировании представлений о государственности, единстве народа, гражданской ответственности, патриотизме и нравственных ориентирах. Особое внимание уделяется интерпретации Күлтегинской надписи как текста, адресованного будущим поколениям и выполняющего функцию передачи исторического опыта. В статье обосновывается целесообразность использования данного памятника в школьной и вузовской практике для развития исторического мышления, ценностных установок и национального самосознания обучающихся.*

***Ключевые слова:** Күлтегинская надпись, древние тюрки, историческое сознание, национальные ценности, педагогическая история, патриотическое воспитание, преподавание истории.*

***Abstract:** The article explores the use of the Kül Tigin inscription in the context of pedagogical history and history teaching as an important source for the formation of historical consciousness and national values. The study analyzes the educational and didactic potential of this ancient Turkic written monument, emphasizing its role in shaping ideas of statehood, national unity, civic responsibility, patriotism, and moral values. Special attention is given to the interpretation of the Kül Tigin inscription as a text addressed to future generations and serving as a means of transmitting historical experience. The article substantiates the relevance of applying this monument in school and higher education practices to develop students' historical thinking, value orientations, and national identity.*

***Keywords:** Kül Tigin inscription, ancient Turks, historical consciousness, national values, pedagogical history, patriotic education, history teaching.*

Күлтегін жазуы - байырғы түркі өркениетінің саяси, тарихи және рухани болмысын бейнелейтін ғана емес, сонымен қатар тәрбиелік-дидактикалық мазмұны айқын көрінетін бірегей тарихи дереккөз. Орхон жазба ескерткіштерінің құрамына кіретін бұл мәтін педагогикалық тарих тұрғысынан қарастырғанда түркі қоғамындағы тәрбиенің мақсат-міндеттерін, тарихи сананы қалыптастыру тетіктерін және ұрпаққа өсиет айту дәстүрін айқын көрсетеді. Сондықтан Күлтегін жазуын педагогикалық тарихта және тарихты оқыту үдерісінде пайдалану ұлттық білім беру мазмұнын тереңдетудің маңызды бағыты болып табылады.

Педагогикалық тарих контексінде Күлтегін жазуы тәрбиелік мәтін ретінде бағаланады. Жазбада түркі халқының өткені, қағандардың ел басқарудағы жауапкершілігі, халық пен билік арасындағы өзара байланыс тарихи баяндау арқылы жеткізіледі. Бұл баяндаудың басты мақсаты - болашақ ұрпаққа тарихи тәжірибені жеткізу, қателіктерден сабақ алуға үндеу. Осы тұрғыдан алғанда, Күлтегін жазуы - тарихи жадты сақтау арқылы тәрбиелеудің ерте үлгісі.

Күлтегін жазуындағы мазмұн педагогикалық идеяларға бай. Онда ел бірлігі, мемлекетшілдік, адалдық, ерлік, ақыл-парасат сияқты құндылықтар негізгі тәрбиелік бағдар

ретінде ұсынылады. Батырдың тұлғасы мен қағанның даналығы ұрпаққа үлгі ретінде сипатталып, өнеге арқылы тәрбиелеу қағидаты іске асады. Бұл әдіс қазіргі педагогикадағы тұлғалық-бағдарлы және үлгіге негізделген тәрбиемен мазмұндық тұрғыдан сәйкес келеді.

Педагогикалық тарихта Күлтегін жазуын пайдалану оны ұлттық тәрбиенің бастауы ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Түркі қоғамында тарих тек өткенді тіркеу емес, әлеуметтік тәжірибені сақтайтын және ұрпаққа бағыт беретін құрал болған. «Тыңда, біл» деген мазмұндағы үндеулер жазбаның тікелей келешек ұрпаққа арналғанын дәлелдейді. Бұл жазудың педагогикалық функциясы оның уақыттан тыс құндылығын көрсетеді.

Тарихты оқыту үдерісінде Күлтегін жазуын қолдану оқушылардың тарихи санасын қалыптастыруда ерекше маңызға ие. Жазба ескерткіштер арқылы оқушылар байырғы түркілердің дүниетанымын, мемлекеттілік туралы түсінігін және құндылықтар жүйесін нақты дерек негізінде меңгереді. Бұл тәсіл тарихты абстрактілі ақпарат ретінде емес, тірі тарихи мәтін ретінде қабылдауға мүмкіндік береді.

Мектеп тәжірибесінде Күлтегін жазуын тарих пәнінде бірнеше бағытта пайдалануға болады. Біріншіден, ол дерекпен жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыруға тиімді. Оқушылар жазба мәтіннің мазмұнын талдап, тарихи оқиғалар мен тәрбиелік идеяларды ажырата алады. Екіншіден, жазба патриоттық және азаматтық тәрбие құралы ретінде қызмет атқарады, себебі онда ел мен жерге қызмет ету идеясы негізгі орын алады. Үшіншіден, Күлтегін жазуы арқылы пәнаралық байланыстар (тарих, әдебиет, мәдениеттану) жүзеге асырылады.

Жоғары оқу орындарында Күлтегін жазуын педагогикалық тарих курстарында қолдану болашақ мұғалімдердің тарихи-педагогикалық ойлауын қалыптастырады. Студенттер бұл ескерткішті педагогикалық идеялардың көне бастауы ретінде талдап, қазіргі тәрбие теорияларымен салыстыруға мүмкіндік алады. Сонымен қатар Күлтегін жазуы болашақ тарих мұғалімдерін ұлттық дереккөздермен жұмыс істеуге үйрететін маңызды оқу материалы болып табылады.

Күлтегін жазуын оқыту үдерісінде пайдаланудың әдістемелік артықшылығы - оның құндылықтық мазмұнының айқындығы. Жазбадағы тәрбиелік идеялар қазіргі білім беру жүйесіндегі азаматтық, патриоттық және рухани-адамгершілік тәрбие мақсаттарымен үйлеседі. Бұл Күлтегін жазуын тарихты оқытуда тек ақпарат көзі емес, тәрбиелік ықпалы жоғары педагогикалық ресурс ретінде пайдалануға мүмкіндік береді.

Күлтегін жазуын педагогикалық тарихта және тарихты оқыту үдерісінде пайдалану ұлттық тарихи сананы қалыптастырудың, жас ұрпақты елжандылыққа, жауапкершілікке және даналыққа тәрбиелеудің тиімді жолы болып табылады. Бұл жазба байырғы түркі педагогикалық ойының бастауы ретінде қазіргі білім беру мазмұнын рухани тұрғыдан байытып, тарихи сабақтастықты сақтауға қызмет етеді.

Тарихи сана мен ұлттық құндылықтарды қалыптастыру - қазіргі білім беру жүйесінің стратегиялық міндеттерінің бірі. Бұл үдерісте жазба тарихи дереккөздердің, әсіресе көне дәуір ескерткіштерінің тәрбиелік әлеуеті ерекше маңызға ие. Байырғы түркі өркениетінің аса құнды мұрасы саналатын Күлтегін жазуы тарихи ақпарат көзі ғана емес, сонымен қатар ұрпақ санасына бағытталған рухани-идеялық мәтін ретінде ұлттық тәрбиенің іргетасын құрайды.

Күлтегін жазуындағы тарихи сана ең алдымен тарихи жақты сақтау және ұрпақтар сабақтастығын қамтамасыз ету идеясына негізделген. Жазба мәтін болашақ ұрпаққа арналып қашалған, онда түркі халқының өткені, бастан кешкен қиындықтары мен жетістіктері жүйелі түрде баяндалады. Бұл баяндаудың мақсаты - өткен тәжірибені ұмыттырмау, тарихи қателіктерден сабақ алуға үндеу. Осы тұрғыдан алғанда, Күлтегін жазуы тарихи сананы қалыптастырудың ең көне әрі тиімді құралдарының бірі болып табылады.

Күлтегін жазуы негізінде қалыптасатын ұлттық құндылықтардың өзегін ел бірлігі мен мемлекетшілдік идеясы құрайды. Мәтінде елдің әлсіреу себептері мен күшею жолдары ашық көрсетіледі: алауыздық - күйреуге, ал бірлік - өркендеуге бастайтыны нақты тарихи мысалдар арқылы дәлелденеді. Бұл идея жас ұрпақтың санасына қоғамдық жауапкершілік, ортақ мүддені қорғау, ел тағдырына бейжай қарамау сияқты азаматтық қасиеттерді сіңіруге бағытталған.

Күлтегін жазуындағы ұлттық құндылықтардың бірі - ерлік пен елге қызмет ету ұстанымы. Батырдың бейнесі тек соғыс шеберлігімен ғана емес, ел алдындағы адал қызметімен сипатталады. Бұл жерде ерлік ұғымы жеке батырлықтан гөрі халық мүддесімен байланыста қарастырылады. Педагогикалық тұрғыдан бұл - патриоттық тәрбиенің мазмұнын тереңдететін маңызды фактор, себебі отаншылдық сезім жауапкершілік пен парыз ұғымдарымен ұштасады.

Сонымен қатар Күлтегін жазуы тарихи сана қалыптастыруда ақыл-парасат пен даналықтың рөлін айқындайды. Жазбада ел басқаруда күшпен қатар ақылға, көрегендікке сүйенудің маңыздылығы атап көрсетіледі. Бұл идея ұлттық құндылықтар жүйесінде интеллектуалдық мәдениеттің жоғары бағаланғанын дәлелдейді. Қазіргі білім беру жүйесінде сыни ойлау, саналы шешім қабылдау дағдыларын дамыту Күлтегін жазуындағы осы идеялармен мазмұндық тұрғыдан үндес.

Ұлттық құндылықтарды қалыптастыруда Күлтегін жазуындағы үлгі-өнеге арқылы тәрбиелеу тәсілі ерекше мәнге ие. Қағандар мен батырлардың ел үшін жасаған істері жас ұрпаққа өнеге ретінде ұсынылады. Бұл әдіс тұлғаны абстрактілі ұғымдармен емес, нақты тарихи бейнелер арқылы тәрбиелеуге мүмкіндік береді. Мұндай тәсіл қазіргі педагогикадағы тұлғалық-бағдарлы және құндылыққа негізделген оқытудың тиімді құралдарының бірі болып саналады.

Тарихты оқыту үдерісінде Күлтегін жазуы негізінде тарихи сана мен ұлттық құндылықтарды қалыптастыру пәнаралық байланыстарды жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Жазба ескерткіш тарих, әдебиет, мәдениеттану және философия пәндерімен өзара байланыста қарастырылып, оқушылардың дүниетанымын кеңейтеді. Сонымен қатар жазумен жұмыс істеу барысында білім алушылар дерекпен талдау жасау, тарихи мәтінді интерпретациялау дағдыларын меңгереді.

Қорытындылай келе, Күлтегін жазуы негізінде тарихи сана мен ұлттық құндылықтарды қалыптастыру - ұлттық тәрбие жүйесін тарихи сабақтастықпен байытудың тиімді жолы. Бұл жазбада көрініс тапқан ел бірлігі, мемлекетшілдік, ерлік, даналық және тарихи жад идеялары қазіргі азаматтық-патриоттық тәрбиенің мазмұнын тереңдетіп, жас ұрпақты ұлттық рухта тәрбиелеуге қызмет етеді. Күлтегін жазуы - байырғы түркі педагогикалық ойының бастауы әрі қазіргі білім беру кеңістігінде қолдануға болатын құнды рухани-әдістемелік ресурс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Күлтегін. Күлтегін жазуы (Орхон ескерткіштері). – Алматы: Атамұра, 2001.
2. Білге қаған. Орхон-Енисей жазба ескерткіштері. – Алматы: Ғылым, 1991.
3. Василий Радлов. Древнетюркские надписи Монголии. – СПб., 1897.
4. Сергей Малов. Памятники древнетюркской письменности. – М.–Л.: АН СССР, 1951.
5. Лев Гумилёв. Древние тюрки. – Москва: Наука, 1967.
6. Әлкей Марғұлан. Ежелгі жыр, аңыздар. – Алматы: Жазушы, 1985.
7. Мырзатай Жолдасбеков. Орхон ескерткіштері және қазақ руханияты. – Алматы: Атамұра, 2003.
8. Немат Келімбетов. Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы: Ана тілі, 1991.
9. Өтениязов С. Түркі өркениеті және ұлттық тәрбие. – Алматы, 2010.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20411263>

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫН ОҚЫТУДАҒЫ ОНЛАЙН ТАРИХИ ЖИНАҚТАРДЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТАРИХИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

АЗИРБАЙ ДІНМҰХАМЕД

Абай атындағы ҚазҰПУ

Тарих және құқық факультеті

7M01603-Тарих: тарих біліміндегі цифрлық технологиялар мамандығының 2 курс
магистранты

Аннотация. Мақалада Қазақстан тарихын оқытудағы онлайн тарихи жинақтарды пайдаланудың тарихи-педагогикалық негіздері қарастырылады. Онлайн тарихи жинақтардың қалыптасу ерекшеліктері, олардың құрылымы, мазмұны және ғылыми-педагогикалық жіктелуі талданады. Сонымен қатар, Қазақстандағы цифрлық тарихи платформалардың білім беру жүйесіндегі орны мен оларды оқу үдерісінде қолданудың тиімділігі сипатталады. Онлайн ресурстардың білім алушылардың зерттеушілік, аналитикалық және сыни ойлау дағдыларын қалыптастырудағы рөлі айқындалады. Зерттеу барысында тарихи таным теориясы, конструктивизм, цифрлық педагогика және дерекке негізделген оқыту тұжырымдамаларының маңызы негізделеді.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, онлайн тарихи жинақтар, цифрлық білім беру, тарихи дереккөздер, цифрлық педагогика, тарихи таным, зерттеушілік дағдылар, сыни ойлау.

Аннотация. В статье рассматриваются историко-педагогические основы использования онлайн-исторических коллекций в преподавании истории Казахстана. Анализируются особенности формирования онлайн-исторических ресурсов, их структура, содержание и научно-педагогическая классификация. Также раскрывается значение цифровых исторических платформ в образовательной системе Казахстана и эффективность их применения в учебном процессе. Определяется роль онлайн-ресурсов в формировании исследовательских, аналитических навыков и развитии критического мышления обучающихся. В исследовании обосновывается значение теории исторического познания, конструктивизма, цифровой педагогики и концепции обучения на основе источников.

Ключевые слова: история Казахстана, онлайн-исторические коллекции, цифровое образование, исторические источники, цифровая педагогика, историческое познание, исследовательские навыки, критическое мышление.

Abstract. The article examines the historical and pedagogical foundations of using online historical collections in teaching the history of Kazakhstan. It analyzes the formation, structure, content, and scientific-pedagogical classification of online historical resources. The study also highlights the role of digital historical platforms in Kazakhstan's educational system and the effectiveness of their application in the learning process. Particular attention is given to the contribution of online resources to the development of students' research, analytical, and critical thinking skills. The research substantiates the importance of historical cognition theory, constructivism, digital pedagogy, and source-based learning concepts.

Keywords: History of Kazakhstan, online historical collections, digital education, historical sources, digital pedagogy, historical cognition, research skills, critical thinking.

Қазіргі кезеңде білім беру жүйесінде цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы тарихи білім мазмұны мен оны ұсыну формаларын түбегейлі өзгертті. Осы өзгерістердің нәтижесінде

тарихи дереккөздерді жинақтау, сақтау және тарату тәсілдерінің жаңа формасы - онлайн тарихи жинақтар қалыптасты. Бұл ұғым Қазақстан тарихын оқыту әдістемесінде маңызды категориялардың біріне айналып отыр, себебі ол білім алушылардың тарихи дерекпен жұмыс істеу мүмкіндіктерін кеңейтеді және зерттеушілік дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

Ғылыми тұрғыдан алғанда, онлайн тарихи жинақтар - белгілі бір тарихи тақырып, кезең немесе мәселе бойынша жүйеленген, цифрлық форматта ұсынылған және интернет желісі арқылы қолжетімді дереккөздер кешені болып табылады. Бұл жинақтардың құрамына жазба құжаттар, фотосуреттер, карталар, аудио және бейнематериалдар, статистикалық деректер, сондай-ақ ғылыми түсіндірмелер мен әдістемелік материалдар кіруі мүмкін. Мұндай жинақтар дәстүрлі дереккөздерден айырмашылығы - олардың мультимедиялық, интерактивті және ашық қолжетімді сипатында.

Онлайн тарихи жинақтар Цифрлық білім беру кеңістігінің құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады. Олар білім беру процесінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды тиімді пайдалануға мүмкіндік беріп, оқытудың мазмұны мен әдістерін жаңғыртады. Сонымен қатар, бұл ресурстар Дерекке негізделген оқыту қағидатына сәйкес келеді, яғни білім алушылар тарихи фактілерді дайын күйінде қабылдамай, нақты дереккөздер арқылы өз бетінше талдайды.

Онлайн тарихи жинақтардың қалыптасуы бірқатар факторларға байланысты. Біріншіден, архивтік және кітапханалық қорлардың цифрландырылуы тарихи деректердің электрондық форматта сақталуын қамтамасыз етті. Екіншіден, интернет технологияларының дамуы бұл материалдарды кең аудиторияға таратуға мүмкіндік берді. Үшіншіден, білім беру жүйесінде құзыреттілікке негізделген тәсілдің енгізілуі білім алушылардың дереккөздермен жұмыс істеу дағдыларын дамыту қажеттілігін арттырды.

Онлайн тарихи жинақтарды ғылыми тұрғыдан жіктеу олардың мазмұнын, құрылымын және функционалдық ерекшеліктерін терең түсінуге мүмкіндік береді. Жіктеу бірнеше негіз бойынша жүзеге асырылады.

Біріншіден, мазмұны бойынша онлайн тарихи жинақтарды деректік, ғылыми-талдамалық және оқу-әдістемелік жинақтар деп бөлуге болады. Деректік жинақтар құрамында түпнұсқа тарихи құжаттар, архив материалдары, фотосуреттер мен карталар болады. Олар зерттеушілік жұмысқа бағытталған және тарихи деректерді тікелей талдауға мүмкіндік береді. Ғылыми-талдамалық жинақтарда тарихи оқиғаларға түсіндірме беретін мақалалар, зерттеулер, сараптамалық материалдар ұсынылады. Ал оқу-әдістемелік жинақтар білім беру мақсатында дайындалып, тапсырмалар, әдістемелік нұсқаулар және сабақ сценарийлерін қамтиды.

Екіншіден, құрылымы бойынша онлайн тарихи жинақтар ашық және құрылымдалған жүйелерге бөлінеді. Ашық жинақтарда материалдар еркін түрде орналастырылып, пайдаланушы оларды өз бетінше іздеп табады. Құрылымдалған жинақтар белгілі бір логикалық жүйеге негізделіп, тақырыптар, бөлімдер немесе уақыт кезеңдері бойынша реттеледі. Мұндай жүйелер білім беру процесінде тиімдірек қолданылады, себебі олар оқушылардың материалды жүйелі меңгеруіне мүмкіндік береді.

Үшіншіден, функционалдық ерекшеліктері бойынша онлайн тарихи жинақтар ақпараттық, интерактивті және зерттеушілік ресурстарға бөлінеді. Ақпараттық ресурстар тарихи мәліметтерді ұсынуға бағытталған. Интерактивті ресурстар пайдаланушыларға түрлі әрекеттер жасауға мүмкіндік береді, мысалы, картамен жұмыс істеу, уақыт шкаласын зерттеу немесе мультимедиялық материалдарды қарау. Зерттеушілік ресурстар білім алушылардың дереккөздермен жұмыс істеу, талдау және қорытынды жасау дағдыларын дамытуға бағытталған.

Төртіншіден, қолдану деңгейіне байланысты онлайн тарихи жинақтар мектептік, жоғары оқу орнына арналған және ғылыми-зерттеу деңгейіндегі ресурстар болып бөлінеді. Мектептік деңгейдегі жинақтар қарапайым тілде ұсынылып, оқу бағдарламасына сәйкес келеді. Жоғары оқу

орындарына арналған ресурстар күрделірек мазмұнға ие және теориялық талдауларды қамтиды. Ал ғылыми деңгейдегі жинақтар кәсіби зерттеушілерге арналған және терең деректік материалдарды қамтиды.

Онлайн тарихи жинақтардың тағы бір маңызды ерекшелігі - олардың интегративті сипаты. Олар түрлі дереккөз түрлерін біріктіріп, тарихи процестерді кешенді түрде түсінуге мүмкіндік береді. Бұл оқыту процесінде пәнаралық байланысты жүзеге асыруға жағдай жасайды. Мысалы, тарихи карталар географиямен, статистикалық деректер математикамен, ал визуалды материалдар өнер пәндерімен байланыстырылады.

Педагогикалық тұрғыдан онлайн тарихи жинақтарды пайдалану оқытудың белсенді әдістерін енгізуге мүмкіндік береді. Білім алушылар дереккөздермен жұмыс істей отырып, тарихи оқиғаларды өз бетінше талдайды, салыстырады және бағалайды. Бұл олардың сыни ойлау қабілетін дамытып, тарихи білімді терең меңгеруіне ықпал етеді. Сонымен қатар, мұндай ресурстар оқушылардың оқу мотивациясын арттырып, сабақтың тиімділігін жоғарылатады.

Қазіргі таңда Қазақстанда да онлайн тарихи жинақтар кеңінен дамып келеді. Электрондық архивтер, ұлттық кітапханалардың цифрлық қорлары, тарихи порталдар мен білім беру платформалары осы бағыттағы негізгі ресурстар болып табылады. Бұл жинақтар Қазақстан тарихын оқытуда маңызды құралға айналып, білім беру мазмұнын жаңғыртуға ықпал етуде.

Онлайн тарихи жинақтар - тарихи білім берудің жаңа сапалық деңгейін сипаттайтын маңызды феномен. Олардың пайда болуы цифрландыру үдерісінің заңды нәтижесі болып табылады және олар тарихты оқыту әдістемесін жаңғыртудың тиімді құралы ретінде қарастырылады. Онлайн тарихи жинақтарды ғылыми тұрғыдан жіктеу оларды тиімді пайдалануға мүмкіндік беріп, білім алушылардың зерттеушілік, аналитикалық және сыни ойлау дағдыларын дамытуға жағдай жасайды.

Қазіргі кезеңде Қазақстан тарихын оқытуда цифрлық ресурстарды пайдалану ерекше маңызға ие болып отыр. Онлайн тарихи жинақтардың практикалық көрінісі ретінде әртүрлі тарихи платформалар қалыптасып, олар білім беру жүйесінің ажырамас бөлігіне айналды. Бұл платформалар тарихи дереккөздерді цифрлық форматта ұсыну арқылы оқыту процесін жаңғыртып, білім алушылардың зерттеушілік және сыни ойлау дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді.

Қазақстанда соңғы жылдары тарихи бағыттағы бірнеше ірі онлайн платформалар қалыптасты. Олардың ішінде ерекше маңызға ие ресурстар - e-history.kz, archive.gov.kz, сондай-ақ ұлттық кітапханалардың электрондық қорлары мен музейлік платформалар болып табылады.

Ең алдымен, e-history.kz порталына тоқталу қажет. Бұл ресурс Қазақстан тарихын кеңінен насихаттауға және ғылыми ақпаратты көпшілікке қолжетімді етуге бағытталған ірі ақпараттық платформа болып табылады. Порталдың мазмұны бірнеше бағытты қамтиды: ғылыми мақалалар, тарихи очерктер, деректі материалдар, мультимедиялық ресурстар және білім беру контенті. Оның басты ерекшелігі - тарихи ақпараттың ғылыми негізде, бірақ түсінікті тілде берілуі. Бұл оны мектеп оқушылары мен студенттер үшін тиімді оқу құралына айналдырады.

Аталған порталдың құрылымы жүйелі түрде ұйымдастырылған. Материалдар тарихи кезеңдер бойынша (ежелгі дәуір, орта ғасырлар, жаңа және қазіргі заман) бөлініп, пайдаланушыға қажетті ақпаратты тез табуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, порталдағы мультимедиялық материалдар (бейнероликтер, инфографика, фотосуреттер) тарихи ақпаратты визуалды түрде қабылдауға жағдай жасайды. Педагогикалық тұрғыдан алғанда, бұл ресурс сабақ барысында қосымша материал ретінде ғана емес, дереккөзбен жұмыс істеу құралы ретінде де қолданыла алады.

Келесі маңызды ресурс - archive.gov.kz. Бұл платформа Қазақстандағы архив қорларын цифрландыру және оларды қоғамға қолжетімді ету мақсатында құрылған. Порталда түрлі тарихи

кезеңдерге қатысты құжаттар, ресми материалдар, фотосуреттер және басқа да архивтік деректер ұсынылған. Оның басты ерекшелігі - дереккөздердің түпнұсқалық сипаты, яғни пайдаланушы нақты тарихи құжаттармен жұмыс істей алады.

Бұл порталдың ғылыми және педагогикалық маңызы өте жоғары. Біріншіден, ол зерттеушілерге ғана емес, студенттер мен оқушыларға да архив материалдарын пайдалануға мүмкіндік береді. Екіншіден, бұл ресурс Дерекке негізделген оқыту қағидатын жүзеге асыруға жағдай жасайды. Білім алушылар нақты тарихи құжаттарды талдау арқылы тарихи оқиғаларды терең түсінеді және өз бетінше қорытынды жасауға үйренеді.

Сонымен қатар, Қазақстанда ұлттық кітапханалардың цифрлық қорлары да маңызды рөл атқарады. Мысалы, Қазақстан Ұлттық кітапханасының электрондық ресурстары тарихи әдебиеттерге, сирек кездесетін кітаптарға және мерзімді баспасөз материалдарына қолжетімділік береді. Бұл ресурстар тарихи дереккөздердің библиографиялық базасын кеңейтіп, ғылыми зерттеулер жүргізуге мүмкіндік береді.

Музейлік онлайн платформалар да тарихи білім беруде ерекше орын алады. Цифрлық музейлер мен виртуалды көрмелер тарихи жәдігерлерді визуалды түрде көрсету арқылы оқушылардың қызығушылығын арттырады. Мұндай платформаларда 3D модельдер, интерактивті экскурсиялар және мультимедиялық материалдар ұсынылып, тарихи кеңістікті «жандандыруға» мүмкіндік береді.

Қазақстандағы онлайн тарихи платформаларды салыстырмалы талдау олардың әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері бар екенін көрсетеді. Мысалы, e-history.kz ақпараттық және білім беру бағытына көбірек бейімделген болса, archive.gov.kz ғылыми-зерттеушілік сипатқа ие. Ал кітапханалық және музейлік платформалар тарихи дереккөздердің қосымша түрлерін ұсынады.

Бұл платформалардың барлығы Цифрландыру үдерісінің нәтижесі болып табылады және олар тарихи білім берудің жаңа моделін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Атап айтқанда, олар:

- тарихи дереккөздерге қолжетімділікті арттырады;
- оқыту процесін интерактивті етеді;
- білім алушылардың зерттеушілік дағдыларын дамытады;
- тарихи білімнің визуалды және мультимедиялық формаларын кеңейтеді.

Педагогикалық тұрғыдан алғанда, бұл платформаларды сабақ барысында тиімді пайдалану оқытудың белсенді әдістерін енгізуге мүмкіндік береді. Мысалы, оқушыларға нақты тарихи құжаттарды талдау, салыстыру, тарихи оқиғаларды реконструкциялау сияқты тапсырмалар беруге болады. Бұл олардың сыни ойлау қабілетін дамытып, тарихи білімді терең меңгеруіне ықпал етеді.

Сонымен қатар, онлайн платформаларды пайдалану қашықтан оқыту жағдайында да тиімді болып табылады. Олар білім алушыларға кез келген уақытта және кез келген жерде тарихи материалдарға қол жеткізуге мүмкіндік береді. Бұл қазіргі білім беру жүйесінің икемділігін арттырады.

Қорытындылай келе, Қазақстандағы онлайн тарихи платформалар тарихи білім берудің маңызды құралдарына айналып отыр. Олар дәстүрлі оқыту әдістерін толықтырып қана қоймай, тарихи дереккөздермен жұмыс істеудің жаңа мүмкіндіктерін ашады. Осы тұрғыдан алғанда, аталған платформаларды жүйелі түрде талдау және оларды оқу процесіне енгізу Қазақстан тарихын оқытудың сапасын арттырудың маңызды бағыттарының бірі болып табылады.

Білім беру кеңістігінде онлайн жинақтарды пайдалану XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басындағы ақпараттық қоғамның қалыптасуымен тікелей байланысты. Бұл үдеріс білім беру мазмұнының өзгеруімен қатар, ақпаратты сақтау, тарату және меңгеру тәсілдерінің түбегейлі жаңаруын білдіреді. Әсіресе тарихи білім беру саласында онлайн жинақтардың пайда болуы

дәстүрлі оқыту моделінен дерекке негізделген, интерактивті және зерттеушілік бағыттағы оқытуға көшуге ықпал етті. Онлайн жинақтардың қалыптасуын бірнеше тарихи кезеңге бөліп қарастыруға болады.

Алғашқы кезең - ақпараттандырудың басталуы (1960–1980 жж.). Бұл кезеңде білім беру жүйесінде компьютерлік технологиялар енді ғана пайда болып, олар негізінен есептеу және деректерді сақтау құралы ретінде қолданылды. Университеттер мен ғылыми орталықтарда алғашқы электрондық дерекқорлар қалыптаса бастады. Дегенмен, бұл кезеңде ақпаратқа қолжетімділік шектеулі болды және интернеттің болмауына байланысты деректер локалды деңгейде ғана пайдаланылды.

Екінші кезең - интернеттің пайда болуы және цифрлық ресурстардың қалыптасуы (1990 жж.). 1990-жылдары интернеттің кеңінен таралуы білім беру жүйесіне үлкен өзгеріс әкелді. Осы кезеңде алғашқы электрондық кітапханалар, цифрлық архивтер және білім беру порталдары пайда болды. Әлемдік деңгейде Project Gutenberg сияқты жобалар классикалық әдебиеттерді цифрлық форматта ұсынса, Library of Congress сияқты мекемелер өз архивтерін онлайн режимде қолжетімді ете бастады. Бұл тарихи дереккөздердің алғаш рет кең аудиторияға ашық ұсынылуының бастамасы болды.

Үшінші кезең - цифрлық білім беру ресурстарының дамуы (2000-2010 жж.). Бұл кезеңде интернет технологияларының жетілуі білім беру ресурстарының сапасын арттырды. Электрондық оқулықтар, мультимедиялық материалдар, виртуалды музейлер және онлайн курстар пайда болды. Тарих пәні бойынша интерактивті карталар, уақыт шкалалары және цифрлық архивтер кеңінен қолданылды. Осы кезеңде онлайн тарихи жинақтардың алғашқы толыққанды үлгілері қалыптасты. Олар белгілі бір тақырыпқа жүйеленген дереккөздер кешені ретінде ұсынылып, оқыту процесінде қолданыла бастады.

Төртінші кезең - цифрландыру және білім берудің трансформациясы (2010 жылдан кейін). Бұл кезеңде Цифрландыру үдерісі білім беру жүйесінің барлық деңгейін қамтыды. Архивтер, кітапханалар және музейлер өз қорларын жаппай цифрландыруға кірісті. Онлайн платформалар, ашық білім беру ресурстары (OER), бұлттық технологиялар және мобильді қосымшалар кеңінен таралды. Осы кезеңде онлайн тарихи жинақтар тек ақпараттық ресурс ретінде ғана емес, оқыту процесінің негізгі құралына айналды.

Бесінші кезең - цифрлық педагогика және интерактивті оқыту (қазіргі кезең). Қазіргі уақытта онлайн жинақтар Цифрлық педагогика аясында қарастырылады. Олар білім алушылардың белсенді қатысуына негізделген оқыту моделін қалыптастырады. Онлайн тарихи жинақтар енді тек мәтіндік ақпаратты ғана емес, мультимедиялық, интерактивті және визуалды материалдарды қамтиды. Мысалы, виртуалды экскурсиялар, 3D модельдер, тарихи реконструкциялар және интерактивті тапсырмалар білім беру процесін жаңа деңгейге көтерді.

Онлайн жинақтардың білім беру жүйесінде кеңінен таралуына бірнеше негізгі факторлар әсер етті. Біріншіден, ақпараттық технологиялардың дамуы дереккөздерді цифрлық форматта сақтауға мүмкіндік берді. Екіншіден, интернеттің қолжетімділігі білім алушыларға кез келген уақытта ақпарат алуға жағдай жасады. Үшіншіден, білім беру жүйесінде құзыреттілікке негізделген тәсілдің енгізілуі оқушылардың дереккөздермен жұмыс істеу дағдыларын дамыту қажеттілігін арттырды.

Тарих пәнін оқытуда онлайн жинақтардың пайда болуы ерекше маңызға ие болды. Дәстүрлі оқытуда оқушылар көбінесе дайын ақпаратты қабылдаушы болса, қазіргі кезеңде олар дереккөздермен жұмыс істейтін зерттеушіге айналуға бастады. Бұл өзгеріс Дерекке негізделген оқыту қағидатымен тығыз байланысты. Онлайн жинақтар білім алушыларға тарихи құжаттарды, фотосуреттерді, карталарды және басқа да деректерді талдауға мүмкіндік береді.

Қазақстан жағдайында онлайн тарихи жинақтардың дамуы тәуелсіздік кезеңінен кейін басталды. Алғашында тарихи деректерді жинақтау және жариялау жұмыстары жүргізілсе, кейіннен оларды цифрландыру үдерісі қолға алынды. Мемлекеттік бағдарламалар аясында архивтер мен кітапханалар цифрлық форматқа көшіріліп, тарихи порталдар мен онлайн платформалар қалыптасты. Бұл өз кезегінде Қазақстан тарихын оқытуда жаңа мүмкіндіктер ашты. Педагогикалық тұрғыдан алғанда, онлайн жинақтарды пайдалану оқыту әдістерінің өзгеруіне әкелді. Олар:

- оқушылардың оқу мотивациясын арттырады;
- тарихи материалды визуалды түрде қабылдауға мүмкіндік береді;
- зерттеушілік және аналитикалық дағдыларды дамытады;
- пәнаралық байланысты жүзеге асырады;

-қашықтан оқыту жағдайында тиімді қолданылады. Сонымен қатар, онлайн жинақтарды пайдаланудың белгілі бір қиындықтары да бар. Оларға ақпараттың артықтығы, дереккөздердің сапасын бағалау мәселесі және мұғалімдердің цифрлық құзыреттілігінің жеткіліксіздігі жатады. Сондықтан бұл ресурстарды тиімді пайдалану үшін арнайы педагогикалық әдістемелер қажет.

Білім беру кеңістігінде онлайн тарихи жинақтарды пайдалану ақпараттық қоғамның қалыптасуымен байланысты тарихи заңды үдеріс болып табылады. Олар дәстүрлі оқыту моделін өзгертіп, тарихи білім берудің жаңа парадигмасын қалыптастырды. Қазіргі кезеңде онлайн жинақтар тек қосымша құрал емес, тарихи білім берудің негізгі элементіне айналып отыр және білім алушылардың зерттеушілік, сыни ойлау қабілеттерін дамытуда маңызды рөл атқарады.

Білім беру кеңістігінде онлайн тарихи жинақтардың пайда болуы мен дамуы тарихи білім берудің мазмұны мен әдістемесіне сапалық өзгерістер енгізді. Осыған байланысты оларды педагогикалық тарих тұрғысынан зерттеу тек қолданбалы мәселе ғана емес, терең теориялық негіздеуді талап ететін ғылыми бағытқа айналып отыр. Бұл мәселені түсіндіру үшін педагогика, психология және тарих ғылымдарының тоғысындағы негізгі теорияларға сүйену қажет.

Онлайн тарихи жинақтарды педагогикалық тарих тұрғысынан зерттеу ең алдымен Педагогика тарихы аясында қарастырылады. Бұл ғылыми бағыт тарихи білімнің мазмұны, формалары мен әдістерінің эволюциясын зерттей отырып, қазіргі цифрлық білім беру құралдарының пайда болуын тарихи заңдылық ретінде түсіндіреді. Яғни онлайн жинақтар - тарихи білім берудің ұзақ эволюциялық дамуының нәтижесі.

Бұл мәселенің теориялық негіздерінің бірі - Тарихи таным теориясы. Неміс философы Вильгельм Дильтей тарихи танымды түсіндіру (Verstehen) арқылы жүзеге асатын процесс деп қарастырды. Оның пікірінше, тарих -бұл тек фактілер жиынтығы емес, ол адам тәжірибесін түсіну үдерісі. Осы тұрғыдан алғанда, онлайн тарихи жинақтар білім алушыға тарихи деректерді терең түсінуге мүмкіндік береді.

Ағылшын философы Робин Джордж Коллингвуд тарихи танымның басты мақсаты өткенді қайта ойлау (re-enactment) деп есептеді. Оның тұжырымы бойынша, тарихты түсіну үшін тарихи тұлғалардың ойлау жүйесін қайта жаңғырту қажет. Онлайн тарихи жинақтар осы процесті жеңілдетеді, себебі олар түрлі дереккөздерді бір ортада ұсынып, тарихи жағдайларды реконструкциялауға мүмкіндік береді.

Психологиялық-педагогикалық тұрғыдан алғанда, онлайн тарихи жинақтарды зерттеуде Конструктивизм теориясы ерекше орын алады. Бұл теорияның негізін қалаушылардың бірі Жан Пиаже білім алушының танымдық дамуы оның белсенді әрекеті арқылы жүзеге асатынын дәлелдеді. Оның пікірінше, білім - дайын ақпарат емес, ол жеке тәжірибе негізінде қалыптасады.

Осы идеяны одан әрі дамытқан Лев Выготский әлеуметтік-мәдени теориясында білім алудың әлеуметтік табиғатын атап өтті. Ол «жақын даму аймағы» ұғымын енгізіп, оқыту

процесінде құралдар мен орта маңызды рөл атқаратынын көрсетті. Онлайн тарихи жинақтар дәл осы құралдардың заманауи формасы ретінде білім алушылардың танымдық дамуын қолдайды.

Американдық педагог Джером Брунер оқытуда ашу арқылы білім алу (discovery learning) қағидатын ұсынды. Оның пікірінше, білім алушы ақпаратты дайын күйінде алмай, оны өзі «ашуы» тиіс. Онлайн тарихи жинақтар бұл қағиданы жүзеге асырудың тиімді құралы болып табылады, себебі олар білім алушыларға дереккөздерді зерттеу арқылы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Қазіргі білім беру теориясында маңызды орын алатын Құзыреттілікке негізделген оқыту тұжырымдамасы да онлайн тарихи жинақтарды зерттеудің теориялық негіздерінің бірі болып табылады. Бұл бағыттың дамуына елеулі үлес қосқан Джон Дьюи білімді тәжірибе арқылы меңгеру идеясын ұсынды. Оның пікірінше, білім беру өмірмен тығыз байланысты болуы тиіс. Онлайн тарихи жинақтар нақты дереккөздермен жұмыс істеу арқылы осы қағиданы жүзеге асырады.

Сонымен қатар, Цифрлық педагогика теориясы онлайн тарихи жинақтарды зерттеудің заманауи негізін құрайды. Бұл бағыт білім беру процесінде цифрлық технологияларды қолданудың тиімділігін зерттейді. Американдық зерттеуші Марк Пренски «цифрлық жергілікті тұрғындар» (digital natives) ұғымын енгізіп, қазіргі оқушылардың ақпаратты қабылдау ерекшеліктері өзгергенін атап өтті. Осыған байланысты білім беру құралдары да жаңа форматқа көшуі тиіс.

Тағы бір маңызды теориялық негіз - Дерекке негізделген оқыту қағидаты. Бұл бағыт тарихи білімді нақты дереккөздер арқылы меңгеруді көздейді. Американдық тарихшы-педагог Сэм Вайнбург тарихи ойлауды қалыптастыру үшін оқушыларды дереккөздермен жұмыс істеуге үйрету қажеттігін атап өтті. Оның зерттеулері көрсеткендей, тарихи ойлау - бұл деректерді талдау, салыстыру және бағалау қабілеті.

Педагогикалық тарих тұрғысынан алғанда, онлайн тарихи жинақтар тарихи білім берудің жаңа кезеңін сипаттайды. Егер дәстүрлі кезеңде білім беру мұғалімге бағытталған болса, қазіргі кезеңде ол білім алушыға бағытталған жүйеге айналды. Бұл өзгеріс білім беру парадигмасының трансформациясын көрсетеді.

Онлайн тарихи жинақтардың дидактикалық мүмкіндіктерін ғалымдардың көзқарастарымен байланыстыра отырып, келесі қорытындылар жасауға болады:

- Дильтей мен Коллингвуд теориялары тарихи түсінуді қамтамасыз етеді;
- Пиаже мен Выготский идеялары білім алушының белсенді рөлін негіздейді;
- Брунердің теориясы зерттеушілік оқытуды қолдайды;
- Дьюи тұжырымдамасы тәжірибелік оқытуды негіздейді;
- Вайнбург зерттеулері тарихи ойлаудың мәнін ашады;
- Пренски идеялары цифрлық ортадағы оқытудың ерекшеліктерін түсіндіреді.

Қорытындылай келе, онлайн тарихи жинақтарды педагогикалық тарих тұрғысынан зерттеу көпқырлы теориялық негіздерге сүйенеді. Бұл негіздер тарихи таным теориясын, конструктивизмді, құзыреттілікке негізделген оқытуды және цифрлық педагогиканы қамтиды. Аталған теориялар онлайн тарихи жинақтарды тиімді пайдалану арқылы Қазақстан тарихын оқытудың сапасын арттыруға және білім алушылардың зерттеушілік, аналитикалық және сыни ойлау дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Аяған Б.Г., Қозыбаев М.Қ., Абдиров М.Ж. *Қазақстан тарихы*. – Алматы: Атамұра, 2010. – 640 б.
2. Қазақстан тарихы: көне заманнан бүгінге дейін. 5 томдық. – Алматы: Атамұра, 2010.
3. Қозыбаев М.Қ. *Қазақстан тарихының мәселелері*. – Алматы: Ғылым, 1994. – 304 б.
4. Омарбеков Т. *Қазақстан тарихының ақтаңдақ беттері*. – Алматы: Санат, 1999. – 288 б.
5. Атабаев Қ. *Деректану негіздері*. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 312 б.
6. Қазақстан Республикасының Ұлттық архиві. Электрондық қор. – URL: <https://archive.gov.kz>
7. Қазақстан Республикасының Ұлттық кітапханасы. Цифрлық кітапхана. – URL: <https://nlrk.kz>
8. Қазақстан тарихы порталы. – URL: <https://e-history.kz>
9. el.kz. Қазақстан тарихына қатысты энциклопедиялық материалдар. – URL: <https://el.kz>

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20411326>

ЗОРОАСТРИЗМНІҢ ПАЙДА БОЛУ АЛҒЫШАРТТАРЫ МЕН ТАРИХИ НЕГІЗДЕРІ

БАХЫТОВ НҮРДӘУЛЕТ

7M01602 -Тарих-дінтану мамандығының 2 курс магистранты
Абай атындағы ҚазҰПУ

Аннотация. Мақалада зороастризмнің пайда болу алғышарттары, тарихи негіздері және негізгі діни-философиялық қағидалары жан-жақты қарастырылады. Зерттеуде зороастризмнің ежелгі үнді-ирандық діни дүниетаным негізінде қалыптасуы, Заратуштра ілімінің ерекшеліктері және Ахура Мазда культінің монотеистік сипатқа ие болуы талданады. Сонымен қатар, дуализм, жақсылық пен жамандықтың күресі, адамның еркін таңдауы, моральдық жауапкершілік, ақыреттік өмір туралы түсініктерге ғылыми талдау жасалады. Мақалада «Авеста» мәтіндерінің тарихи маңызы, от культі мен табиғатқа құрмет қағидалары да сипатталған. Сондай-ақ зороастризмнің кейінгі авраамдық діндерге ықпалы қарастырылып, оның әлемдік діни-философиялық ойдың дамуына қосқан үлесі айқындалады.

Кілт сөздер: зороастризм, Заратуштра, Ахура Мазда, дуализм, Авеста, ежелгі Иран, монотеизм, діни философия, авраамдық діндер, рухани мәдениет.

Аннотация. В статье всесторонне рассматриваются предпосылки возникновения зороастризма, его исторические основы и ключевые религиозно-философские принципы. Анализируется формирование зороастризма на основе древнеиранских и индо-иранских религиозных представлений, особенности учения Заратуштры и становление культа Ахура Мазды как монотеистической системы. Особое внимание уделено дуалистической концепции борьбы добра и зла, вопросам свободного выбора человека, моральной ответственности и представлениям о загробной жизни. В статье раскрывается значение священного текста «Авеста», а также роль культа огня и почитания природных стихий в зороастрийской традиции. Кроме того, рассматривается влияние зороастризма на последующие авраамические религии и его вклад в развитие мировой религиозно-философской мысли.

Ключевые слова: зороастризм, Заратуштра, Ахура Мазда, дуализм, Авеста, древний Иран, монотеизм, религиозная философия, авраамические религии, духовная культура.

Abstract. The article comprehensively examines the prerequisites for the emergence of Zoroastrianism, its historical foundations, and its major religious and philosophical principles. The study analyzes the formation of Zoroastrianism on the basis of ancient Indo-Iranian religious beliefs, the distinctive features of Zarathustra's teachings, and the establishment of the cult of Ahura Mazda as a monotheistic system. Particular attention is paid to the dualistic concept of the struggle between good and evil, the issues of free human choice, moral responsibility, and beliefs about the afterlife. The article also highlights the historical significance of the sacred text Avesta, as well as the role of the fire cult and reverence for natural elements in Zoroastrian tradition. Furthermore, the influence of Zoroastrianism on later Abrahamic religions and its contribution to the development of world religious and philosophical thought are discussed.

Keywords: Zoroastrianism, Zarathustra, Ahura Mazda, dualism, Avesta, ancient Iran, monotheism, religious philosophy, Abrahamic religions, spiritual culture.

Зороастризм - адамзат өркениетінің ең көне діни-философиялық жүйелерінің бірі ретінде ежелгі Шығыс әлемінің әлеуметтік, мәдени және рухани дамуымен тығыз байланысты қалыптасқан ілім. Оның пайда болуы кездейсоқ құбылыс емес, керісінше, ұзақ тарихи

эволюцияның, діни наным-сенімдердің трансформациясының және қоғамдағы әлеуметтік өзгерістердің нәтижесі болып табылады. Сондықтан зороастризмнің шығу тегін түсіну үшін оның тарихи алғышарттарын, мәдени ортасын және дүниетанымдық негіздерін кешенді түрде қарастыру қажет[1].

Зороастризмнің қалыптасуы ежелгі ирандық және жалпы үнді-ирандық тайпалардың діни дүниетанымымен тікелей байланысты. Бұл тайпалардың бастапқы сенім жүйесі табиғат күштерін, аспан денелерін және әртүрлі құдайлар пантеонын қамтитын политеистік сипатта болған. Осы тұрғыдан алғанда, зороастризм өзінен бұрынғы діни жүйелердің, әсіресе маздаизмнің эволюциялық жалғасы ретінде қарастырылады. Маздаизмде Ахура Мазда басты құдайлардың бірі болғанымен, ол жалғыз әрі абсолютті жаратушы ретінде танылмаған. Зороастризмнің пайда болуымен бұл түсінік түбегейлі өзгеріп, Ахура Мазда бүкіл әлемнің жалғыз әрі жоғарғы құдіреті ретінде мойындалды.

Зороастризмнің пайда болуындағы маңызды алғышарттардың бірі - ежелгі қоғамдағы әлеуметтік және саяси өзгерістер болды. Б.з.д. II-I мыңжылдықтарда Орталық Азия мен Иран аймақтарында көшпелі және жартылай көшпелі тайпалардың отырықшы өмір салтына көшуі, мемлекеттік белгілерінің қалыптасуы және әлеуметтік жіктелудің күшеюі жаңа дүниетанымдық жүйенің қажеттілігін туындатты. Қоғамда тәртіпті, әділеттілікті және моральдық нормаларды реттейтін әмбебап идеяларға сұраныс артты. Осы тарихи жағдайда Заратуштра ілімі дүниеге келді[2].

Заратуштраның өмір сүрген кезеңі мен қызмет еткен аймағы туралы ғылыми пікірлер әртүрлі. Кейбір зерттеушілер оны б.з.д. VII-VI ғасырларда өмір сүрген деп есептесе, басқа ғалымдар лингвистикалық және мәтіндік талдауларға сүйене отырып, оның қызметін әлдеқайда ертерек - б.з.д. XII-X ғасырларға жатқызады. Сол сияқты оның туған жері туралы да нақты бір тұжырым жоқ: бірқатар ғалымдар оны Шығыс Иранмен байланыстырса, енді біреулері Орта Азия мен Орал өңіріне дейінгі кеңістікті қамтитын нұсқаларды ұсынады. Бұл пікірлердің әртүрлілігі зороастризмнің кең географиялық кеңістікте қалыптасқанын көрсетеді.

Зороастризмнің пайда болуындағы маңызды тарихи факторлардың бірі - ежелгі үнді-ирандық мәдени орта болды. Бұл ортада қалыптасқан мифологиялық түсініктер, космологиялық көзқарастар және діни ритуалдар жаңа ілімнің негізін қалады. Мысалы, Митра, Анахита, Веретрагна сияқты құдайлар бастапқыда табиғат күштерінің бейнесі ретінде қабылданса, зороастризмде олар жаңа мазмұнға ие болып, рухани мәнге айналды. Бұл трансформация діни сананың күрделеніп, абстрактілі ойлаудың дамығанын көрсетеді[3].

Зороастризмнің қалыптасуында ерекше рөл атқарған факторлардың бірі - діни реформаторлық сипат. Заратуштра бұрынғы политеистік сенімдерді сынға алып, оларды қайта қарастырып, жаңа монотеистік бағытқа негізделген ілім ұсынды. Ол діни рәсімдердегі құрбандық шалу мен табиғат күштеріне табыну элементтерін шектеп, олардың орнына моральдық тазалықты, әділеттілікті және ақиқатты басты құндылықтар ретінде алға шығарды. Осылайша зороастризм діни сенімнің мазмұнын терең философиялық деңгейге көтерді.

Зороастризмнің тарихи негіздерін қарастыруда оның қасиетті мәтіні - Авеста ерекше маңызға ие. Бұл мәтінде Заратуштраның ілімі, дүниетанымы және діни қағидалары жүйеленген. Алайда «Авеста» бір мезгілде жазылған еңбек емес, ол бірнеше ғасырлар бойы қалыптасқан мәтіндер жинағы болып табылады. Оның ең көне бөлігі - «Гаттар» - Заратуштраның өзіне тиесілі деп есептеледі және зороастризмнің бастапқы идеяларын көрсетеді.

Тарихи деректерге сәйкес, зороастризмнің алғашқы кезеңінде бұл ілім кең таралмаған. Заратуштра өз ілімін насихаттауда көптеген қиындықтарға тап болып, қоғам тарапынан қабылданбаған. Дегенмен, оның ілімін қолдаған патша Вишпаса зороастризмнің таралуына

үлкен ықпал етті. Мемлекеттік қолдаудың нәтижесінде бұл дін кең аймақтарға таралып, кейіннен Ахеменидтер мемлекеті дәуірінде ресми идеологиялық жүйелердің біріне айналды.

Зороастризмнің қалыптасуына әсер еткен тағы бір маңызды фактор - табиғат пен ғарыш туралы түсініктер болды. Ежелгі ирандықтар аспан денелеріне, жұлдыздарға ерекше мән берген. Бұл космологиялық көзқарастар зороастризмде де көрініс тауып, әлемнің құрылымы мен тәртібі туралы түсініктердің қалыптасуына ықпал етті. Сонымен қатар табиғат элементтерін қасиеттеу (от, су, жер) зороастризмнің маңызды ерекшеліктерінің бірі ретінде сақталды[4].

Осылайша, зороастризмнің пайда болуы бірнеше факторлардың - ежелгі үнді-ирандық діни дәстүрлердің, әлеуметтік-саяси өзгерістердің, философиялық ізденістердің және діни реформалардың - өзара ықпалдасуының нәтижесі болып табылады. Бұл ілімнің қалыптасуы адамзаттың діни санасының жаңа деңгейге көтерілгенін, яғни мифологиялық түсініктерден жүйелі философиялық дүниетанымға өткенін көрсетеді.

Зороастризмнің тарихи негіздері мен пайда болу алғышарттарын талдау бұл діннің кездейсоқ құбылыс емес, белгілі бір тарихи-мәдени жағдайларда қалыптасқан күрделі рухани жүйе екенін дәлелдейді. Оның пайда болуы адамзаттың дүниетанымдық эволюциясындағы маңызды кезеңдердің бірі ретінде бағаланады.

Зороастризм - адамзат тарихындағы ең көне әрі күрделі діни-философиялық жүйелердің бірі ретінде дүниетанымдық, моральдық және әлеуметтік мазмұны терең ілім болып табылады. Оның негізгі қағидалары әлемнің құрылымы, адамның табиғаты, жақсылық пен жамандықтың арақатынасы, өмірдің мәні мен ақыреттік тағдыр мәселелерін кешенді түрде қарастырады. Бұл қағидалар Заратуштра пайғамбардың ілімі негізінде қалыптасып, Авеста мәтіндерінде жүйеленген[5-7].

Зороастризмнің іргелі қағидаларының бірі - дуалистік дүниетаным. Бұл ілім бойынша, әлемде бір-біріне қарама-қарсы екі бастау - жақсылық пен жамандық, жарық пен қараңғылық, тәртіп пен хаос үздіксіз күрес үстінде болады. Жақсылықтың жоғарғы бастауы ретінде Ахура Мазда танылады. Ол - әлемді жаратушы, ақиқаттың, әділеттің және ізгіліктің қайнар көзі. Ал оған қарсы тұрған зұлым күш - Ангра-Майнью, ол жамандықтың, адасудың, хаостың символы болып табылады. Бұл екі бастау арасындағы күрес тек космологиялық деңгейде ғана емес, адамның ішкі дүниесінде де жүзеге асады. Осы тұрғыдан алғанда, зороастризм адамды моральдық таңдаудың алдында тұрған жауапты тұлға ретінде қарастырады.

Зороастризмнің тағы бір маңызды қағидасы - әлемнің сызықтық дамуы туралы ілім. Көптеген көне діни жүйелерде уақыт циклдік сипатта түсіндірілсе, зороастризмде уақыт нақты бастау мен аяқталуға ие тарихи процесс ретінде қарастырылады. Бұл ілім бойынша, әлем белгілі бір кезеңдерден өтіп, ақыр соңында жақсылықтың толық жеңісімен аяқталады. Яғни, Ахура Мазда мен Ангра-Майнью арасындағы күрес түпкі нәтижесінде ізгіліктің үстемдігімен аяқталып, жамандық толық жойылады. Бұл түсінік кейінгі монотеистік діндердегі эсхатологиялық (ақырзамандық) идеялардың қалыптасуына негіз болған.

Зороастризмнің басты ерекшеліктерінің бірі - адамның еркін таңдауы және моральдық жауапкершілігі туралы қағида. Бұл ілімде адам табиғаттың пассивті элементі емес, керісінше, әлемдік тәртіптің белсенді қатысушысы ретінде қарастырылады. Әрбір адам өз өмірінде жақсылық пен жамандықтың арасынан таңдау жасап, сол арқылы ғаламдық үйлесімге ықпал етеді. Осы қағида зороастризмдегі ең маңызды моральдық ұстаным - «Жақсы ой - жақсы сөз - жақсы іс» (humata, huxta, hvaršta) формуласы арқылы көрініс табады. Бұл үштік адамның ішкі ойлау жүйесі, тілдік әрекеті және практикалық іс-әрекетінің бірлігін білдіреді. Яғни, адам тек сыртқы әрекеттерімен ғана емес, ойы мен сөзі арқылы да моральдық жауапкершілікке ие[8].

Зороастризмде ерекше мән берілетін мәселелердің бірі - жанның мәңгілігі және ақыреттік өмір туралы ілім. Бұл дін бойынша, адам қайтыс болғаннан кейін оның жаны белгілі бір сынақтан

өтеді. Жанның тағдыры оның жердегі өмірінде жасаған істеріне байланысты анықталады. Егер адам ізгілік жолын ұстанып, әділ өмір сүрсе, оның жаны жұмаққа жетеді, ал керісінше жағдайда тозаққа түседі. Бұл түсінік адамды өмір бойы моральдық жауапкершілікпен әрекет етуге бағыттайды. Сонымен қатар, зороастризмде әлемнің соңында барлық жандардың қайта тірілуі және түпкілікті соттың жүзеге асуы туралы идея да бар, бұл кейінгі діндердегі ұқсас концепциялардың қалыптасуына әсер еткен.

Зороастризмнің маңызды қағидаларының бірі - тазалық культі және табиғатқа құрмет. Бұл ілімде от, су, жер және ауа қасиетті элементтер ретінде қарастырылады. Әсіресе от - құдайлық жарықтың, ақиқаттың және рухани тазалықтың символы ретінде ерекше орын алады. Сондықтан зороастрийлік ғибадатханаларда мәңгілік от жағылып тұрады. Табиғат элементтерін ластау үлкен күнә ретінде қабылданады, бұл өз кезегінде зороастризмнің экологиялық этикасының жоғары деңгейде дамығанын көрсетеді.

Зороастризмнің теологиялық құрылымында амешаспенталар (қасиетті рухани мәндер) ерекше рөл атқарады. Олар Ахура Мазда құдайының қасиеттерін бейнелейтін рухани категориялар болып табылады. Мысалы, Воху Мана - ізгі ойды, Аша Вахишта - ақиқат пен әділетті, Хшатра Вайрия - әділетті билікті, Спента Армайити - тақуалық пен адалдықты, Хаурватат - толықтықты, ал Амертат - мәңгілікті білдіреді. Бұл ұғымдар зороастризмнің моральдық-философиялық жүйесінің негізін құрайды және адамның рухани жетілу жолын айқындайды.

Сонымен қатар зороастризмде адам мен ғаламның өзара байланысы туралы түсінік ерекше орын алады. Бұл ілім бойынша, адам тек жеке тіршілік иесі емес, бүкіл әлемдік тәртіптің бір бөлігі болып табылады. Оның әрбір іс-әрекеті космостық тепе-теңдікке әсер етеді. Сондықтан адам ізгілік жолын таңдау арқылы тек өзін ғана емес, бүкіл әлемді жақсартуға үлес қосады. Бұл идея зороастризмді терең гуманистік және жауапкершілікке негізделген ілім ретінде сипаттайды[9].

Зороастризмнің тағы бір ерекшелігі - оның рационалдық сипаты. Бұл дінде соқыр сенімнен гөрі саналы таңдау, логикалық ойлау және жеке жауапкершілік басымдыққа ие. Әрбір сенуші адам өз әрекеттерін саналы түрде бағалап, ақиқатқа өз бетімен жетуі тиіс. Бұл зороастризмді философиялық тұрғыдан дамыған, интеллектуалдық негізі бар діндердің қатарына жатқызады.

Зороастризмнің негізгі діни қағидалары - дуализм, әлемнің сызықтық дамуы, адамның еркін таңдауы, моральдық жауапкершілік, ақыреттік өмірге сенім, табиғатқа құрмет және рухани жетілу идеялары - бұл ілімнің кешенді әрі жүйелі дүниетаным екенін дәлелдейді. Бұл қағидалар тек көне дәуір үшін ғана емес, қазіргі заманғы рухани, этикалық және әлеуметтік мәселелерді түсінуде де өз маңызын сақтап отыр.

Дуализм - әлем бір-бірімен ынтымақтаса алатын, қақтығыса алатын немесе бір-бірін толықтыра алатын екі қағидадан туындайды деген діни сенім. Басқаша айтқанда, бұл қақтығыс жағдайында (дитеизм) немесе үйлесімділікте (битеизм) өмір сүретін, күші тең екі құдайға сенуді білдіреді. Дегенмен, діндегі дуализм оның монотеистік болуы мүмкін еместігін болжамайды. Зороастризм - мұнда келтіруге болатын ең оңай мысал: бұл сенімде тек бір ғана жоғарғы Құдай бар, сонымен қатар Жаратушымен қақтығысқа түсетін қараңғы күштердің көрінісі де бар.

Ғалымдар әлі күнге дейін зороастризмді монотеистік немесе политеистік дін деп атауға бола ма деген мәселеде пікірталас жүргізеді. Дегенмен, егер біз Зороастрдың әнұрандары Гаталардың тіліне қарасақ, философиялық тұрғыдан пайғамбардың жақсылық пен жамандық арасындағы моральдық таңдауға негізделген ілімді монотеистік тұрғыдан таратқанын көре аламыз.

Зороастризм ерекше революциялық дінді білдіреді, өйткені ол бұрынғы политеистік сенімдерге негізделген, бірақ табиғаты бойынша айқын монотеистік. Көптеген ғалымдар мұны Заратуштра пайғамбар өз ілімдерінде көптеген деваларды немесе арий құдайларын жын-шайтан деңгейіне дейін төмендеткенімен, сонымен бірге басқа құдайларды жоғарғы Жаратушы Ахура Мазданың культіне біріктіргенімен түсіндіреді [4]. Бұл тұрғыда Заратуштра пайғамбар-

реформатор ретінде әрекет етеді, монотеизмді политеизм әлеміне әкеледі. Соған қарамастан, зороастризм политеистік діннен дамығандықтан, ол өткен пұттармен байланысты көптеген элементтерді сақтайды. Бұл мақалада талқыланатын нәрсе - протоиндоиран діні мен ведизммен байланыс.

Бірақ алдымен, бұл сенімдердің шығу тегін еске түсірген жөн. Прото-үнді-иран діні - бұрын Днестр мен Орал өзендерінің арасындағы кең аумақтарда тұратын біртұтас халық болған және Ямная мәдениетінің өкілдері болған арийлердің (үнді-ирандықтардың) ұжымдық сенім жүйесі [3]. Кейіннен арийлер екі негізгі топқа бөлініп, қазіргі Батыс Иран мен Үндістан аумақтарына қоныс аударды. Бұл халықтардың таралуынан кейін арий діні Иранда зороастризмге және Үндістанда веда дініне айналды, ол брахмаизмнен бұрын пайда болды және кейіннен индуизмнің негізіне айналды.

Үнді-иран дінінің негізгі қағидаларының көпшілігі зороастризм мен ведизмнің қасиетті мәтіндері мен тұжырымдамаларында сақталған. Осылайша, үнді-ирандық ғарыштық заң мен тәртіп тұжырымдамасы ведалық ритада ("заттардың табиғи тәртібі" деп аударылады) және зороастрилік ашада (тағы да "заттардың табиғи тәртібі" немесе "әмбебап үйлесімділік заңы" деп аударылады) көрініс табады. Ескі үнді-иран сөздерінің ведалық дін мен зороастризмде мағыналарының қалай өзгергені қызықты: мысалы, авесталық Ахура («Ахура Мазда») сөзі ведалық «Асура» («жын») сөзін қайталайды және керісінше. Зороастризмдегі Дева «жын-шайтан» дегенді білдіреді, ал Ведалық дінде Дева «құдай» дегенді білдіреді.

Үнді Ведаларының маңызды бөлігі болып қала берген прото-үнді-иран дінінің ескі құдайлары зороастризмде айтарлықтай өзгерістерге ұшырады: кейбір Девалар Ангра-Майнюдің жын-шайтандық көмекшілеріне айналды, ал басқалары эманацияларға айналды, яғни тек оған бағынатын жалғыз құдай Ахура Мазданың бөліктерін жасады.

Осылайша, жаңа дінде құрметке лайық періштелер - язаттар пайда болды. Язаттар көбінесе бір немесе басқа ізгіліктің көрінісі болып табылады және олардың барлығы дерлік прото-үнді-иран дінінің немесе зороастризмнен бұрынғы Иранның политеистік діні Маздаизмнің бұрынғы құдайлары болды. Язаттардың және ежелгі Иран дінінің құдайларының атаулары да сәйкес келеді:

- Веретрагна- иран мифологиясындағы соғыс және жеңіс құдайы
- Митра- әділеттілік пен достықтың бұрынғы құдайы
- Хварна- иран мифологиясындағы от пен жарық құдайы
- Хаома- ежелгі Иранда құрметтелетін өсімдік
- Ардвисура Анахита- су мен құнарлылық құдайы

Зороастризмдегі жоғарғы құдайдың атауы да прото-үнді-ирандық тамырлары бар ежелгі иран сөздерінен шыққан. Ахура үнді-иран дәстүріндегі аға құдайлар тобын білдіретін «Асуралар» терминінен шыққан. Ежелгі прото-үнді-еуропалық тілден аударылған Мазда «ой қозғаушы» және «данышпан» дегенді білдіреді. Осылайша, Ахура Мазда зороастризмдегі жоғарғы құдай ретінде Дана Жаратушы, ойлар мен сананың жаратушысы ретінде ұсынылады. Зороастризм канондарына сәйкес, Ахура Мазда айналасындағының бәрін жаратып, рухани және материалдық әлемдерді бөлді[10].

Дуалистік тұжырымдама бойынша Ахура Маздамен салыстырылатын Ангра Майнюді де құдай жаратқан. Дегенмен, Жаратушы рухтың зұлым болуын қаламаған. Бастапқыда ол екі егіз рухты дүниеге әкелді: Спента Майню және Ангра Майню. Бұл рухтар табиғаты бойынша жақсы да, жаман да емес еді, ал Ахура Мазда оларға қай жақтың жағында болғысы келетінін таңдауды ұсынды: жақсылық немесе зұлымдық. Спента Майню жақсылықты таңдады, осылайша өзінің жаратушысы Ахура Маздаға басқаларға қарағанда жақын болды, ал Ангра Майню зұлымдық пен өлімді таңдады. Сонымен қатар, рухани және материалдық әлемдер жаратылғаннан кейін,

Жаратушы Ангра Майнюден қирату жолымен жүруді қалайтынын сұрады, бірақ ол Ахура Мазда жасаған барлық жақсылықты жоюды жоспарлап, қозғалмады. Осылайша, зороастризм бұл әлемдегі зұлымдықты тұтастың жойылуына деген ұмтылыс, энтропия ретінде қабылдайды.

Зұлымдықтың пайда болуы әлем жаратылғаннан кейін көзделгеніне қарамастан, барлық тіршілік иелері сияқты, адамдар да таңдау құқығына, өз өмірлері туралы ақылға қонымды шешімдер қабылдау еркіндігіне ие. Біз Ангра Майнюдің қараңғы күштеріне бой алдыруды немесе Ахура Мазданың жағына шығуды, оның сөзсіз жеңісін тездетуді өзіміз шешеміз.

Ахура Мазда мен Ангра Майню арасындағы күресте, қасиетті Гаталарға сәйкес, Құдай ақырында жеңіске жетіп, бұл әлемнің соңын, тозақтың жойылуын және оның жын-перілерінің жойылуын әкеледі. Тозақтағы барлық күнәһарлар, сондай-ақ көктен түскен әділдер соңғы сот үшін қайта тіріледі, онда олар сынақ рәсімінен немесе отпен сынақтан өтеді. Бұл әділ отта барлық зұлым адамдар жалмап кетеді, ал тақуа және күнәсіздер ештеңе сезбестен жалынның арасынан өтеді[11].

Айта кету керек, от зороастризмнің ең маңызды нышандарының бірі болып табылады, оны діннің алғашқы пайғамбары да үнді-иран тайпаларынан алған. Ежелгі заманнан бері адамдар отқа жылулық пен жарықтың символы ретінде табынған. Отты жасау және күтіп ұстау қиын міндет болды, сондықтан ол жоғары бағаланған. Отты рәсімдерде пайдалану дәстүрі бүгінгі күнге дейін, әсіресе зороастризм діни жүйесінде сақталған.

Заратустра сонымен қатар ескі дінді қайта түсіндіріп, отты тазалық пен мораль ұғымдарымен байланыстырды. Өйткені, зороастризм көзқарасында бұл әлемдегі жарық - Құдайдың көрінетін бейнесі, ал от - адамдар үшін ең маңызды жарық көзі. Дегенмен, адамдар уақыт өте келе зороастризмді «отқа табынушылар» деп санағанымен, күн сәулесі бұл дінде де құрметтеледі. Жарық Құдаймен байланысты болғандықтан, зороастризм діни дұға кезінде ең жақын және ең жарық жарық көзіне жүгінеді.

Ахура Мазда - зороастризмдегі дана Жаратушы. От әрқашан зороастризм ғибадатханаларында әртүрлі рәсімдер үшін сақталады. Сонымен қатар, бұл отты жаңа ғибадатханада жай ғана жағуға болмайды; бұл діннің ізбасарлары әдетте отты бір ғибадатханадан екіншісіне ауыстырады. Қасиетті отсыз діни жиындар мен дұғаларға арналған орындарды анықтама бойынша ғибадатхана деп санауға болмайды[12].

Зардуштардың үш түрлі оты бар. Олардың ішіндегі ең маңыздысы - Бахрамның қасиетті оты, ол аңыз бойынша адамдарға Ангра Майнюдің қараңғылығы мен зұлымдығымен күресуге көмектеседі. Бұл от 16 түрлі жалыннан жасалған - негізінен әртүрлі әлеуметтік тап өкілдерінің үй оттарынан. Дегенмен, Бахрам жалынының бірнеше құрамдас бөліктерін бүгінгі күнге дейін алу өте қиын: бірі - ағашқа найзағай түскенде пайда болған от, ал екіншісі - жерлеу отынан шыққан от.

Бахрам жалынымен тек ең жоғары діни қызметкерлер ғана әрекеттесе алады. Оттың тағы бір түрі, Азаран, кәдімгі ғибадатхана қызметтеріне арналған және төрт түрлі жалыннан алынады. Соңғы от түрі, Дадгах, кез келген зороастрийдің үй ошағына арналған от [12].

Зороастризм - әлемдегі алғашқы монотеистік діндердің бірі, политеизм мен бөлшектенген рәсімдік дәстүр кезеңінен дамыған теология мен рәсімдік тәртіпке өтуді білдіреді. Сонымен қатар, зороастризмде қатаң догматикалық жүйе болмаса да, Заратуштра ілімдері кейінірек Авраам діндерінде дамитын моральдық және философиялық қағидаларға негізделген догматикалық сенімдер болып қала береді.

Авраам діндері, атап айтқанда, иудаизм, христиандық және ислам, өздерінің шығу тегін алғашқы еврей патриархы Аврааммен байланысты ежелгі дәстүрге байланыстыратын сенімдер болып табылады. Заратуштра пайғамбардың бұл ілімдерге тікелей қатысуын бақылау қиын болса да, оның діни мен зороастр дәстүрлерінің әсері даусыз. Мысалы, барлық Авраам діндері Аян

дәстүрін, яғни Құдайдың өз мәні мен еркін адамдарға, көбінесе пайғамбар арқылы ашатындығын қабылдайды [13].

Авраам сенімдерінде қайталанатын зороастризмнің тағы бір тұжырымдамасы - әлемнің циклдік емес сипаты. Жоғарыда аталған діндердің барлығында біздің материалдық әлеміміздің айқын бастамасы мен соңы бар, көбінесе «зұлымдықты» жеңумен ерекшеленеді. Авраамдық діндерде кездесетін және зороастризммен байланысты әлем тарихының басқа аспектілеріне Мессияның келуін, күнәһарлар жазаланатын және әділдер көтерілетін соңғы сотты және кейіннен «жұмақ» мемлекетінің, яғни күнә мен қайғысыз әлемнің қалпына келуін күту жатады.

Зороастризмнің иудаизмге әсері шамамен б.з.д. алтыншы ғасырда, Екінші ғибадатхана кезеңінде басталады. Зороастризм еврей періштетануына, демонологиясына және эсхатологиясына (ақырет өмірі, әлемнің тағдыры және оның ақыры туралы айтатын нақты діни ілім) ерекше күшті әсер етті. Зороастризмнің христиандық пен исламға әсерін талқылаған кезде ғалымдар әдетте ежелгі діннің зороастр мәдениеті арқылы тікелей христиандық пен исламға берілген аспектілері мен зороастризмнің иудаизм призмасы арқылы әсерін ажыратады.

Иранның Тафт қаласындағы зороастриялық құдай Ахура Мазданың глазурилген плиткадағы бейнесі.

Зороастризм алғашқы монотеистік діндердің бірі ретінде кейінірек Авраамдық діндер қабылдаған теологиялық жүйені дамытты. Құдайдың жаратылысы туралы мифке әрбір тіршілік иесінің жақсы немесе жаман болуын және қалай әрекет ету керектігін тандау еркіндігі тұжырымдамасын енгізу арқылы Зороастр ілімдері теодицея мәселесін көтерді. Теодицея - жақсы және құдіретті Құдай жаратқан әлемде зұлымдықтың бар екендігі туралы мәселені зерттейтін теологиялық ілім [12]. Егер біз теодицея мәселесін айқын дилеммаға айналдырсақ, барлығы шындық бола алмайтын үш ұсынысты елестете аламыз:

- Құдай құдіретті;
- Құдай толығымен жақсы;
- Зұлымдық бар.

Адамзат тарихы бойында әртүрлі теологтар мен философтар ежелгі дәуірде Зороастр тұжырымдаған бұл жұмбақ туралы өз жауаптарын беруге тырысты. Айта кету керек, әртүрлі монотеистік діндер бұл сұраққа әртүрлі жауаптар ұсынады, тек өз пікірлерін дамытады.

Авраамдық періштелер мен жын-перілер негізінен зороастризмнен бастау алады. Осылайша, бас періштелердің бейнелері жеті өлмейтін рух, Амеш Спенталар ілімінен шыққан, ал қорғаушы періштелердің прототиптерін Фраваши - туылғанға дейін және адамнан тәуелсіз өмір сүретін, бірақ оларды қорғайтын жандар деп санауға болады. Авраамдық діндерде дамыған періштелік иерархияның күрделі жүйесі зороастризмде де бар: Ахура Маздаға ең жақын рухтар, Амеш Спенталар бар, бірақ құрметтеуге лайық басқа да құдайлық жаратылыстар, Язаттар да бар.

Авраамдық діндердегі кейбір рәсімдер зороастризм рәсімдеріне өте ұқсас екенін атап өткен жөн. Мысалы, исламдағы намаз – дәстүрлі түрде күні бойы орындалатын канондық дұға – күніне бес бөліктен тұратын зороастризмдік дұға цикліне ұқсайды. Намаз уақыттары да сәйкес келеді: цикл таңертеңгі, түскі, түстен кейінгі, кешкі және түнгі дұғалардан тұрады.

Намаз- Зороастризммен байланысты танымал әңгімелер мен мерекелер

Рождествомен байланысты ең танымал христиан әңгімелерінің бірі - Магиге табыну. Бұл оқиға Матай Інжілінде (2:1-11) айтылады. Әңгімеде Шығыстан келген данышпандар нәресте Исаны құрметтеп, оған болашақ тағдырына байланысты сыйлықтар ұсынуға келгені туралы айтылады. Орыс дәстүрінде данышпандар «маги» деп аталады, бірақ Батыс әлемінде «маги» термині жиі кездеседі. Магилер өз кезегінде парсы зороастр діни қызметкерлері болған.

Бастапқыда ешкім олардың санын білмеді; кейбіреулер 12 данышпан бар деп ойлады, бірақ кейінірек олар әкелген сыйлықтардың санына байланысты олардың саны үшке дейін қысқарды:

Каспар, Мельхиор және Белшазар. Уақыт өте келе, магтардың келбеті мен шығу тегі өзгерді, бірақ Ирандағы данышпандардың бейнелерін әлі де ескі фрескалардан табуға болады.

Иран костюмдерін киген үш данышпан. Италияның Равенна қаласындағы Сант-Аполлинар Нуово базиликасында 526 жылы «Сант-Аполлинар шебері» деп аталатын адам салған мозаика.

Күнәһарлар күйіп, әділдер дәріптелетін қасиетті оттың сынағы зороастризмде де, христиан дінінде де бар. Алғашқы адам жұбы мен Құлау туралы миф те сәйкес келеді: иран аңызына сәйкес, Ахура Мазда алғашқы адамдар Машья мен Машьянаға мейірімділікпен қарады және оларды жұмыс пен азаптан құтқарды. Алайда, зұлым рух Ангра Майнюдің әсерінен алғашқы адамдар өздерін Дана Жаратушы емес, Ангра Майню жаратқан деп өтірік айта бастады, бұл Құдайдың жұпқа енді олар өмір сүру үшін жұмыс істеп, құрбандыққа бару керек екенін айтуына себеп болды. Бұл миф Авраам діндерінде жандардың әміршісімен байланысты жыланның азғыруына ұшыраған Адам мен Хауа туралы әңгімеде дәл қайталанатын.

Кейбір зороастризм мерекелері Авраам діндерінде де қабылданған. Мысалы, көктемгі Наурыз мерекесі бір кездері мұсылман халықтарымен тойланған. Қазіргі уақытта Наурыз көптеген елдерде ұлттық мереке болып табылады: Қазақстан (Наурыз), Қырғызстан (Наурыз), Әзірбайжан (Науруз), Тәжікстан (Науруз), Өзбекстан (Науруз), Түркіменстан және кейбір Ресей республикалары [15].

Мұсылман дәстүрінде барлық адамдар қайтыс болғаннан кейін өтуі тиіс Сират көпірі.

Зороастризм мен исламның да ұқсас мотивтері бар, олардың бірі адам жанының өлімнен кейінгі жағдайымен байланысты. Құранда мұндай оқиға айтылмаса да, «Сират әл-Мустақим» ислам дәстүрінде барлық адамдар қайтыс болғаннан кейін өтуі тиіс көпір сипатталады. Көпірдің екінші жағында Едем бағы, ал көпірдің астындағы тұңғиықта тозақ бар. Аңыз бойынша, тақуалар үшін бұл көпір өте кең және ыңғайлы болып көрінеді, ал зұлым адамдар үшін ол пышақтай жіңішке болады. Бұл Сират көпірі тірілер әлемін өлілер әлемінен бөліп тұратын Чинват көпірі немесе «Төлем алушы көпірі» туралы зороастризмнің ұқсас әңгімесін еске түсіреді. Кейбіреулер араб тіліндегі «Сират» сөзі пехлеви тіліндегі «Чинват» сөзінен шыққан деп санайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Панищев А.Л. Зороастризм (дидактические материалы по курсу «Религиоведение») / А.Л. Панищев // Вопросы культурологии. - 2014. - № 5-6. 1,7 п.л.
2. Успенская А. Зороастризм за 90 минут/ М.: АСТ; СПб.: Астрель-СПб, 2006. - 93, 36 с.
3. Boyce, Mary (1996), A History of Zoroastrianism: Volume I: The Early Period, BRILL, ISBN 90-04-10474-7
4. Boyce, Mary (1982), A History of Zoroastrianism: Volume II: Under the Achaemenians, BRILL, ISBN 90-04-06506-7
5. Boyce, Mary (1984), Textual Sources for the Study of Zoroastrianism, Manchester UP
6. "DARVĪŠ" // Encyclopaedia Iranica
7. Бойс М. Зороастрийская вера в период поздней античности; Зороастризм. Перевод Ферейдун Вахман. Тегеран: Фонд культуры Ирана, 1969. С. 156-157
8. Бонгард-Левин Г.М. От Скифии до Индии. Древние арии: Мифы и история / Г.М. Бонгард-Левин – М.: Книга по Требованию, 2013. – 132 с. ISBN 978-5-458-28509-4
9. Вигасин А.А. Арии // Анкилоз - Банка [Электронный ресурс]. - 2005. - С. 209. - (Большая российская энциклопедия : [в 35 т.] / гл. ред. Ю. С. Осипов ; 2004-2017, т. 2). - ISBN 5-85270-330-3.
10. Ньюли Г. Проблемы и перспективы исследования персидской религии // Крупник И.Л.; Религиоведческие исследования, №3-4, 2010, с. 89-108
11. Бойс М. Зороастрийская вера в период поздней античности; Зороастризм. Перевод Ферейдун Вахман. Тегеран: Фонд культуры Ирана, 1969. С. 156-157
12. Бонгард-Левин Г.М. От Скифии до Индии. Древние арии: Мифы и история / Г.М. Бонгард-Левин – М.: Книга по Требованию, 2013. – 132 с. ISBN 978-5-458-28509-4
13. Вигасин А.А. Арии // Анкилоз - Банка [Электронный ресурс]. - 2005. - С. 209. - (Большая российская энциклопедия : [в 35 т.] / гл. ред. Ю. С. Осипов ; 2004-2017, т. 2). - ISBN 5-85270-330-3.
14. Ньюли Г. Проблемы и перспективы исследования персидской религии // Крупник И.Л.; Религиоведческие исследования, №3-4, 2010, с. 89-108
15. Бойс М. Зороастрийская вера в период поздней античности; Зороастризм. Перевод Ферейдун Вахман. Тегеран: Фонд культуры Ирана, 1969. С. 156-157

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20411351>

Ш.УӘЛИХАНОВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ БАТЫРЛАР ИНСТИТУТЫНЫҢ МАЗМҰНЫ ЖӘНЕ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

ОЛЖАБАЕВ ДАМИР

Абай атындағы ҚазҰПУ

Тарих және құқық факультеті

7M01603-Тарих: тарих біліміндегі цифрлық технологиялар мамандығының 2 курс
магистранты

Аннотация. Мақалада Ш. Уәлиханов еңбектеріндегі қазақ қоғамындағы батырлар институтының мазмұны мен тәрбиелік маңызы қарастырылады. Батырлар институтының қалыптасу ерекшеліктері, оның әлеуметтік-саяси, мәдени және тәрбиелік қызметтері тарихи-педагогикалық тұрғыдан талданады. Сонымен қатар, батырлар тұлғасының ұлттық құндылықтарды сақтаудағы, тарихи сананы қалыптастырудағы және жас ұрпаққа азаматтық-патриоттық тәрбие берудегі рөлі анықталады. Зерттеу барысында батырлар институтының халықтық педагогика жүйесіндегі орны мен қазіргі ұлттық тәрбие жүйесіндегі ғылыми-әдістемелік маңызы негізделді.

Кілт сөздер: батырлар институты, Ш. Уәлиханов, қазақ қоғамы, ұлттық тәрбие, халықтық педагогика, тарихи сана, патриоттық тәрбие, ұлттық құндылықтар.

Аннотация. В статье рассматриваются содержание и воспитательное значение института батыров в казахском обществе в трудах Ш. Уалиханова. Анализируются особенности формирования института батыров, его социально-политические, культурные и воспитательные функции с историко-педагогической точки зрения. Также определяется роль образа батыров в сохранении национальных ценностей, формировании исторического сознания и гражданско-патриотическом воспитании молодого поколения. В ходе исследования обосновывается значение института батыров в системе народной педагогики и его научно-методическая значимость для современной системы национального воспитания.

Ключевые слова: институт батыров, Ш. Уалиханов, казахское общество, национальное воспитание, народная педагогика, историческое сознание, патриотическое воспитание, национальные ценности.

Abstract. The article examines the content and educational significance of the Batyr institution in Kazakh society as reflected in the works of Sh. Ualikhanov. The study analyzes the formation of the Batyr institution and its socio-political, cultural, and educational functions from a historical and pedagogical perspective. Particular attention is given to the role of Batyrs in preserving national values, shaping historical consciousness, and promoting civic and patriotic education among younger generations. The research substantiates the significance of the Batyr institution within the system of folk pedagogy and its scientific and methodological importance for the modern national educational system.

Keywords: Batyr institution, Sh. Ualikhanov, Kazakh society, national education, folk pedagogy, historical consciousness, patriotic education, national values.

Батырлар институты - қазақ қоғамының дәстүрлі әлеуметтік құрылымындағы аса маңызды құбылыстардың бірі. Ол әскери ұйым ретінде ғана емес, әлеуметтік-саяси басқару, рухани-мәдени құндылықтарды сақтау және ұрпақ тәрбиесі жүйесінде ерекше қызмет атқарған кешенді институт болып табылады. Батырлар институтының қалыптасуы көшпелі өмір салтына, сыртқы қауіп-қатер жағдайына және қоғамның өзін-өзі қорғау қажеттілігіне тікелей байланысты болды.

Батырлар институтының әлеуметтік-саяси қызметі ең алдымен ел қауіпсіздігін қамтамасыз етуімен сипатталады. Батырлар қазақ қоғамында сыртқы жауға қарсы күрестің негізгі ұйымдастырушы күші болды. Олар соғыс уақытында жасақтарды басқарды, әскери стратегияны жүзеге асырды және халықты жауға қарсы жұмылдырды. Осы тұрғыдан батырлар әскери көшбасшы ғана емес, қоғамдық мобилизацияның басты тұлғаларына айналды.

Сонымен қатар батырлар институты билік жүйесінде ерекше орын алды. Дәстүрлі қазақ қоғамында хан, би және батыр ұштағаны әлеуметтік-саяси тұрақтылықты қамтамасыз етті: хан - жоғарғы биліктің иесі, би - құқық пен әділдіктің өкілі, ал батыр - күш пен қорғаныстың символы болды. Хандық билік әлсіреген кезеңдерде батырлар саяси шешім қабылдауға тікелей ықпал етіп, халықтың тағдырын айқындайтын тұлғаларға айналды.

Батырлар сондай-ақ халық пен билік арасындағы дәнекер қызметін атқарды. Олар қарапайым қауымның мүддесін қорғап, билікке жеткізуші өкіл ретінде танылды. Бұл жағдай батырлардың беделі тек әскери ерлігімен емес, әлеуметтік жауапкершілігімен де өлшенгенін көрсетеді. Осылайша батырлар институты қоғамдағы әлеуметтік тепе-теңдікті сақтауға ықпал етті.

Батырлар институтының мәдени қызметі оның рухани және тәрбиелік ықпалымен айқындалады. Батырлар бейнесі қазақтың ауыз әдебиетінде, жыр-дастандарда, тарихи аңыздарда кеңінен көрініс тапты. Эпостық шығармаларда батырлар елдің қорғаушысы, әділдік пен намыстың символы ретінде суреттеліп, халықтық дүниетанымның өзегіне айналды.

Батырлар институты ұлттық құндылықтарды сақтау мен таратуда ерекше рөл атқарды. Ерлік, ар-намыс, адалдық, елге қызмет ету сияқты моральдық-этикалық нормалар батырлар тұлғасы арқылы ұрпақ санасына сіңірілді. Бұл құндылықтар тек әскери салада емес, күнделікті әлеуметтік қатынастарда да мінез-құлық үлгісі ретінде қабылданды.

Мәдени тұрғыдан алғанда батырлар институты ұлттық бірегейлікті қалыптастырушы фактор болды. Батырлар туралы тарихи жад халықтың өткенін ұмытпай, ортақ тағдыр мен ортақ құндылықтар төңірегінде топтасуына ықпал етті. Әсіресе отарлық кезеңде батырлар бейнесі ұлттық рухты сақтаудың, мәдени қарсылықтың символына айналды.

Батырлар институты бейресми халықтық педагогиканың маңызды элементі болды. Батырлардың өмір жолы, ерлігі, ел алдындағы қызметі жас ұрпаққа өнеге ретінде ұсынылды. Бұл тәрбиенің негізгі әдісі - үлгі арқылы ықпал ету, яғни тұлғалық өнегені алдыңғы қатарға шығару болды.

Батырлар институты арқылы жастар қоғам алдындағы жауапкершілікті, ұжымдық мүддені жеке бастың пайдасынан жоғары қоюды үйренді. Мұндай тәрбие үлгісі қазіргі педагогикадағы азаматтық және патриоттық тәрбие қағидаларымен толық үндеседі. Осы тұрғыдан батырлар институты ұлттық тәрбие жүйесінің тарихи негізін құрайды.

Батырлар институты қазақ қоғамында әлеуметтік-саяси және мәдени қызметті қатар атқарған көпқырлы тарихи құбылыс болды. Ол елді қорғау, саяси тұрақтылықты қамтамасыз ету, ұлттық құндылықтарды сақтау және ұрпақ тәрбиелеу сияқты маңызды функцияларды жүзеге асырды. Батырлар институтын тарихи-педагогикалық тұрғыда зерделеу қазіргі ұлттық тәрбие жүйесін байытуға, тарихи сананы қалыптастыруға және мәдени сабақтастықты сақтауға мүмкіндік береді.

Батырлар институты - қазақ қоғамының дәстүрлі әлеуметтік құрылымындағы аса маңызды тарихи құбылыс. Ол тек әскери ұйым немесе жеке тұлғалардың ерлік қызметімен шектелмей, халықтың тарихи санасын, рухани құндылықтарын және тәрбиелік бағдарларын қалыптастырған көпқырлы институт ретінде ерекшеленеді. Батырлар институтын тарихи-педагогикалық тұрғыдан зерттеу қазақ қоғамындағы бейресми тәрбие жүйесінің мазмұнын, оның құндылықтық негіздерін және ұрпақ тәрбиелеудегі рөлін айқындауға мүмкіндік береді.

Тарихи тұрғыдан алғанда, батырлар институты қазақ қоғамының сыртқы қауіп-қатерге қарсы тұру қажеттілігінен туындады. Жауынгерлік қабілетімен, ерлігімен және беделімен танылған батырлар ел қорғау ісінің негізгі тірегіне айналды. Алайда олардың қызметі соғыс даласымен ғана шектелмей, бейбіт кезеңде де қоғамдық өмірге ықпал етті. Батырлар халықтың бірлігін сақтаушы, елдік мүддені қорғаушы тұлғалар ретінде танылып, әлеуметтік-саяси өмірде маңызды орын алды.

Педагогикалық тұрғыдан батырлар институтының маңызы ең алдымен үлгі арқылы тәрбиелеу қағидатымен байланысты. Қазақ қоғамында батырлардың өмір жолы, мінез-құлқы, ел үшін жасаған қызметі жас ұрпаққа өнеге ретінде ұсынылды. Батыр бейнесі арқылы ерлік, батылдық, адалдық, жауапкершілік, отаншылдық сияқты қасиеттер қалыптастырылды. Бұл - тұлғаны нақты тарихи бейне арқылы тәрбиелеудің дәстүрлі әрі тиімді үлгісі.

Батырлар институты халықтық педагогиканың маңызды элементі ретінде ұлттық құндылықтарды ұрпақ санасына сіңіру қызметін атқарды. Батырлар туралы жырлар мен аңыздарда ел мен жерге адалдық, ар-намыс, әділдік, үлкенге құрмет, кішіге қамқорлық сияқты моральдық-этикалық нормалар кеңінен дәріптелді. Осы арқылы батырлар институты қоғамдық мінез-құлықтың үлгісін қалыптастырып, әлеуметтік тәртіптің сақталуына ықпал етті.

Тарихи-педагогикалық маңыздың тағы бір қыры - батырлар институтының тарихи сананы қалыптастырудағы рөлі. Батырлар бейнесі халық жадында өткен тарихпен, ел басынан кешкен ауыр кезеңдермен тығыз байланыста сақталды. Бұл тарихи жад ұрпақтар сабақтастығын қамтамасыз етіп, жастарды өз халқының өткенін құрметтеуге, тарихи жауапкершілікті сезінуге тәрбиеледі. Осы тұрғыдан батырлар институты тарихи сананы қалыптастырудың бейресми, бірақ қуатты тетігі болды.

Батырлар институтының педагогикалық мәні оның азаматтық және патриоттық тәрбиедегі қызметінен де көрінеді. Батырлар жеке басының емес, халықтың мүддесін жоғары қойған тұлғалар ретінде сипатталды. Бұл ұстаным жас ұрпақты қоғамға қызмет етуге, ортақ мүддені қорғауға бағыттады. Қазіргі педагогикадағы азаматтық-патриоттық тәрбие идеялары осы тарихи тәжірибемен мазмұндық тұрғыдан үндеседі.

Сонымен қатар батырлар институты қоғамдық жауапкершілік пен көшбасшылық қасиеттерді тәрбиелеу мектебі қызметін атқарды. Батыр болу тек ерлік көрсетумен шектелмей, халыққа қамқор болуды, қиын сәтте шешім қабылдай білуді талап етті. Бұл қасиеттер жастардың тұлғалық қалыптасуына ықпал етіп, оларды белсенді азамат ретінде тәрбиелеуге бағыттады.

Педагогикалық тарих тұрғысынан батырлар институты қазақ қоғамындағы ресми білім беру жүйесі қалыптаспай тұрған кезеңдегі тәрбиенің негізгі әлеуметтік институттарының бірі болды. Отбасы, ру, қауым аясында жүзеге асқан тәрбие батырлар тұлғасы арқылы нақты мазмұнмен толықтырылды. Бұл тәжірибе ұлттық тәрбиенің тарихи негізін құрайды.

Қорытындылай келе, батырлар институтының тарихи-педагогикалық маңызы оның тәрбиелік, құндылықтық және тарихи сананы қалыптастыру қызметімен айқындалады. Батырлар институты қазақ қоғамында ерлік пен адамгершілікті, елдік пен жауапкершілікті қатар дәріптеген халықтық тәрбие жүйесінің өзегіне айналды. Бұл тарихи тәжірибе қазіргі ұлттық тәрбие мен педагогикалық ойды дамытуда маңызды ғылыми-әдістемелік негіз бола алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. Алматы: Санат, 1996. 75-бет;
2. История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. III том. Журналы и служебные записки дипломата А.И.Тевкелева по истории и этнографии Казахстана (1731- 1759 гг). Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 56-57 бет;
3. Вяткин М.П. Батыр Сырым. М.: Издательство АН СССР, 1947. 110-бет;
4. Бекмаханов Е. К вопросу о социальной природе батыров (XIX век) // Вестник АН КССР. 1947. № 1. 62-64-бет;
5. Алланиязов Т.К. Очерки военного дела кочевников Казахстана. Алматы: Фонд «XXI век», 1997. 12-20 бет;
6. Из истории Великой степи (последняя четверть XVIII в.). Сборник документов /Под. ред. З.Е. Кабульдинова. Составитель: В.А. Сирик. Алматы: Литера-М, 2020. 145-бет;
7. ҚР ОМА. 11-қор, 1-тізім, 24-іс, 47-бет;
8. Ерофеева И.В. Символы казахской государственности (позднее средневековье и новое время). Алматы: Аркаим, 2001. 66-бет;

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20411442>

TÜRK XALQLARI VƏ İPƏK YOLU: MƏRKƏZİ VƏ ŞƏRQİ AVROPA İLƏ MƏDƏNİ-TARİXİ MÜNASİBƏTLƏR

XANLAROVA AYTƏN

Azərbaycan Dillər Universitetinin Qərb ölkələri üzrə Regionşünaslıq kafedrasının müəllimi
Bakı, Azərbaycan

Xülasə. Bu tədqiqat mövzusu Türk xalqlarının tarixi İpək Yolu üzərində oynadığı strateji rolu və bu yol vasitəsilə Mərkəzi və Şərqi Avropa ilə formalaşan çoxşaxəli mədəni-tarixi münasibətləri araşdırır. İpək Yolu yalnız ticarət marşrutu deyil, eyni zamanda sivilizasiyalar arasında ideya, texnologiya, din, incəsənət və diplomatik əlaqələrin ötürüldüyü əsas mədəni körpü kimi çıxış etmişdir. Türk xalqları bu prosesdə həm vasitəçi, həm də mədəniyyət daşıyıcısı funksiyasını yerinə yetirmişdir.

Araşdırmada Hunlar, Göytürklər, Xəzərlər, Səlcuqlar, Qıpçaqlar və Osmanlılar kimi türk dövlətlərinin Avropa ilə siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələri tarixi ardıcılıqla təhlil olunur. İpək Yolunun Avropa qolu vasitəsilə Mərkəzi və Şərqi Avropaya Şərq mənşəli mallarla yanaşı, texniki biliklər, yazı ənənələri, hərbi təşkilatlanma modelləri, dövlətçilik təcrübəsi və sənətkarlıq nümunələrinin ötürüldüyü vurğulanır.

Tədqiqat Türk mədəniyyətinin Avropa coğrafiyasında izlərini — dil, folklor, etnoqrafiya, memarlıq, musiqi və ticarət terminologiyasında özünü göstərən təsirləri üzə çıxarır. Eyni zamanda, qarşılıqlı təsir prosesi nəticəsində Avropa mədəni elementlərinin türk dünyasında yayılması və bu sintez nəticəsində formalaşan yeni mədəni modellər təhlil edilir. Nəticə etibarilə, mövzu Türk xalqlarının İpək Yolu üzərindən Avropa ilə qurduğu əlaqələrin yalnız iqtisadi deyil, həm də dərin sivilizasiya və mədəni xarakter daşdığını göstərir. Bu münasibətlər Avrasiya məkanında mədəni inteqrasiyanın, qarşılıqlı zənginləşmənin və tarixi dialoqun formalaşmasında mühüm rol oynamışdır və bu gün də Türk dünyası ilə Avropa arasında mədəni əməkdaşlığın tarixi əsaslarını təşkil edir.

Açar sözlər: Türk xalqları, ipək yolu, Avrasiya sivilizasiyası, mərkəzi Avropa, şərq Avropa, mədəni mübadilə.

ТУРЕЦКИЕ НАРОДЫ И ШЕЛКОВЫЙ ПУТЬ: КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИЕ СВЯЗИ С ЦЕНТРАЛЬНОЙ И ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПОЙ

АЙТЕН ХАЛИЛОВА

Аннотация. Данная тема исследования рассматривает стратегическую роль тюркских народов на историческом Шелковом пути и многогранные культурно-исторические связи, сформировавшиеся с Центральной и Восточной Европой через этот путь. Шелковый путь был не только торговым маршрутом, но и важным культурным мостом, по которому идеи, технологии, религия, искусство и дипломатические отношения передавались между цивилизациями. Тюркские народы выступали в этом процессе как посредники и носители культуры.

В исследовании анализируются политические, экономические и культурные связи тюркских государств, таких как гунны, гойтюрки, хазары, сельджуки, кипчаки и османы, с Европой в историческом порядке. Подчеркивается, что наряду с товарами восточного происхождения, по европейской ветви Шелкового пути в Центральную и Восточную Европу передавались технические знания, письменные традиции, модели военной организации, опыт государственного управления и ремесла.

Исследование выявляет следы тюркской культуры в европейской географии – её влияние, проявляющееся в языке, фольклоре, этнографии, архитектуре, музыке и торговой терминологии. Одновременно анализируется распространение европейских культурных элементов в тюркском мире в результате процесса взаимного влияния и новые культурные модели, сформировавшиеся в результате этого синтеза. В результате тема показывает, что отношения, установленные тюркскими народами с Европой по Шелковому пути, носили не только экономический, но и глубоко цивилизационный и культурный характер. Эти отношения сыграли важную роль в формировании культурной интеграции, взаимного обогащения и исторического диалога на евразийском пространстве и сегодня составляют исторические основы культурного сотрудничества между тюркским миром и Европой.

Ключевые слова: *тюркские народы, Шелковый путь, евразийская цивилизация, Центральная Европа, Восточная Европа, культурный обмен.*

TURKIC PEOPLES AND THE SILK ROAD: CULTURAL AND HISTORICAL CONNECTIONS WITH CENTRAL AND EASTERN EUROPE

AYTEN KHANLAROVA

Abstract. This research explores the strategic role of the Turkic peoples along the historical Silk Road and the multifaceted cultural and historical connections established with Central and Eastern Europe through this route. The Silk Road was not only a trade network but also a vital cultural bridge through which ideas, technologies, religions, arts, and diplomatic relations were transmitted between civilizations. The Turkic peoples acted as mediators and bearers of culture in this process.

The study analyzes, in historical sequence, the political, economic, and cultural interactions between Turkic states such as the Huns, Göktürks, Khazars, Seljuks, Kipchaks, and Ottomans, and Europe. It emphasizes that, along with goods of Eastern origin, technical knowledge, written traditions, military organization models, administrative experience, and crafts were transmitted into Central and Eastern Europe through the European branches of the Silk Road.

The research identifies traces of Turkic culture within European geography—its influences manifested in language, folklore, ethnography, architecture, music, and trade terminology. Simultaneously, it examines the spread of European cultural elements within the Turkic world as a result of mutual interaction and the emergence of new cultural models born from this synthesis. Ultimately, the study demonstrates that the relationships established by the Turkic peoples with Europe along the Silk Road were not merely economic but profoundly civilizational and cultural in nature. These interactions played a crucial role in shaping cultural integration, mutual enrichment, and historical dialogue across the Eurasian space, forming the historical foundations of contemporary cultural cooperation between the Turkic world and Europe.

Keywords: Turkic peoples, Silk Road, Eurasian civilization, Central Europe, Eastern Europe, cultural exchange.

GİRİŞ. İpək Yolu tarix boyu Asiya ilə Avropa arasında iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrin formalaşmasında mühüm rol oynamış qlobal kommunikasiya şəbəkələrindən biri olmuşdur. Bu geniş ticarət və mədəniyyət magistralı yalnız malların daşındığı bir marşrut deyil, eyni zamanda biliklərin, texnologiyaların, ideyaların, dini inancların və sosial dəyərlərin ötürüldüyü çoxşaxəli sivilizasiya körpüsü kimi fəaliyyət göstərmişdir. İpək Yolunun Avrasiya məkanında yaratdığı qarşılıqlı əlaqələr xüsusilə Türk xalqlarının tarixi inkişafında və onların Mərkəzi və Şərqi Avropa ilə münasibətlərinin formalaşmasında əhəmiyyətli təsirə malik olmuşdur.

Türk xalqları qədim dövrlərdən etibarən Avrasiyanın mərkəzi hissəsində yerləşərək Şərqlə Qərb arasında təbii vasitəçi rolunu icra etmiş, siyasi hakimiyyətləri, ticarət şəbəkələri və mədəni təsirləri ilə İpək Yolunun əsas aktorlarından birinə çevrilmişdir. Hunlar, Göytürklər, Xəzərlər, Qıpçaqlar, Səlcuqlar və Osmanlılar kimi türk dövlətləri bu coğrafiyada geniş siyasi və iqtisadi təsir gücünə malik olaraq Avropa ilə Şərq arasında əlaqələrin intensivləşməsinə zəmin yaratmışdır. Bu əlaqələr yalnız ticarət mübadiləsi ilə məhdudlaşmamış, dövlətçilik təcrübəsi, hərbi təşkilatlanma modelləri, diplomatik münasibətlər və mədəni dəyərlərin qarşılıqlı ötürülməsi ilə müşayiət olunmuşdur [1,s. 33].

Mərkəzi və Şərqi Avropa regionları İpək Yolunun Avropa qolu üzərində yerləşərək Türk dünyası ilə sıx iqtisadi və mədəni münasibətlər qurmuşdur. Bu münasibətlər nəticəsində Avropa coğrafiyasında türk mənşəli terminlər, etnoqrafik elementlər, memarlıq üslubları, musiqi motivləri və folklor izləri formalaşmışdır. Eyni zamanda, Avropa mədəniyyətinə məxsus bəzi idarəetmə təcrübələri, texnoloji yeniliklər və sosial institutlar türk dünyasında yayılaraq qarşılıqlı mədəni zənginləşmə prosesini gücləndirmişdir [2,s. 32].

Türk xalqları İpək Yolu üzərində təkcə ticarət aparan icmalar deyil, həm də mədəniyyət daşıyıcıları və sivilizasiyalararası dialoqun fəal iştirakçıları olmuşdur. Onların Avropa ilə qurduğu münasibətlər Avrasiya məkanında inteqrasiya proseslərinin sürətlənməsinə, mədəni sintezlərin yaranmasına və tarixi qarşılıqlı təsir mexanizmlərinin möhkəmlənməsinə səbəb olmuşdur. Bu baxımdan, Türk xalqları ilə Mərkəzi və Şərqi Avropa arasında İpək Yolu vasitəsilə formalaşan əlaqələrin araşdırılması təkcə tarixi deyil, həm də mədəni, siyasi və sivilizasiya baxımdan böyük elmi və praktiki əhəmiyyət daşıyır.

Sxem 1. — İpək Yolunun tarixi inkişaf mərhələlərinin ardıcıl modeli

Mənbə: Hansen, V. (2012). *The Silk Road: A New History*. Oxford University Press.

Sxem İpək Yolunun tarix boyu keçdiyi əsas inkişaf mərhələlərini xronoloji ardıcılıqla əks etdirir. Yaranma mərhələsi yolun ilkin formalaşmasını və ticarət əlaqələrinin başlanmasını, Genişlənmə marşrutların Asiya və Avropa üzrə şaxələnməsini, İnteqrasiya iqtisadi və mədəni əlaqələrin güclənməsini, Zirvə mərhələsi İpək Yolunun ən yüksək iqtisadi və strateji təsir dövrünü, Tənəzzül mərhələsi dəniz yollarının üstünlük qazanması nəticəsində rolunun azalmasını,

Müasir bərpa isə İpək Yolunun tarixi irs və beynəlxalq əməkdaşlıq layihəsi kimi yenidən aktuallaşmasını göstərir.

Türk xalqları tarixi İpək Yolunun formalaşması, qorunması və inkişafında aparıcı rol oynamış əsas sivilizasiya subyektlərindən biri olmuşdur. Avrasiya məkanında strateji mövqedə yerləşən türk dövlətləri Şərqlə Qərb arasında iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrin qurulmasında vasitəçi funksiyasını yerinə yetirmiş, İpək Yolunun təhlükəsizliyinin və fasiləsiz fəaliyyətinin təmin edilməsində mühüm təsir göstərmişdir. Bu tarixi rol Göytürk, Uyğur, Xəzər, Qıpçaq, Səlcuq və Osmanlı dövlətləri dövründə müxtəlif mərhələlər üzrə inkişaf etmiş və Avrasiya tarixində dərin izlər buraxmışdır.

Göytürk və Uyğur xaqanlıqları dövründə İpək Yolunun Mərkəzi Asiya hissəsi türk siyasi nəzarəti altında olmuş, ticarət yollarının təhlükəsizliyi təmin edilmiş və karvan ticarəti üçün əlverişli şərait yaradılmışdır. Bu dövrdə türk dövlətləri yalnız hərbi-siyasi güc kimi deyil, həm də iqtisadi təşkilatçı və mədəniyyət daşıyıcısı kimi çıxış etmişdir. Uyğurların kağız istehsalı, yazı mədəniyyəti və dini-mədəni təsirləri İpək Yolu vasitəsilə geniş coğrafiyaya yayılmışdır.

Xəzər Xaqanlığı Avropa ilə Asiya arasında ticarət əlaqələrinin əsas körpülərindən biri olmuş, Volqa–Xəzər marşrutu üzərində mühüm iqtisadi və diplomatik mövqə qazanmışdır. Xəzər dövləti Şərqdən Avropaya yönələn ticarət axınlarının tənzimlənməsində, gömrük və maliyyə mexanizmlərinin tətbiqində, həmçinin beynəlxalq ticarət əlaqələrinin genişlənməsində fəal rol oynamışdır. Qıpçaqlar isə

Şərqi Avropa və Qara dəniz hövzəsində ticarət yollarının təhlükəsizliyini təmin etmiş, Avropa bazarları ilə türk dünyası arasında iqtisadi və mədəni mübadilənin güclənməsinə töhfə vermişlər.

Səlcuq dövləti dövründə İpək Yolunun Anadolu və İran üzərindən keçən qolları strateji əhəmiyyət qazanmışdır. Karvansaraların, ticarət mərkəzlərinin və bazar şəbəkələrinin genişləndirilməsi Səlcuqların iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri olmuşdur. Bu dövrdə dövlət tərəfindən ticarət yollarının qorunması, karvanların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və ticarət hüquqlarının tənzimlənməsi İpək Yolunun sabit və davamlı fəaliyyətinə şərait yaratmışdır.

Osmanlı İmperiyası isə İpək Yolunun Avropa ilə birləşən əsas qollarına nəzarət edərək beynəlxalq ticarətdə mühüm geosiyasi mövqeyə sahib olmuşdur. Osmanlı dövründə Şərq mallarının Avropa bazarlarına çatdırılması, diplomatik əlaqələrin genişləndirilməsi və iqtisadi inteqrasiyanın dərinləşdirilməsi İpək Yolunun strateji əhəmiyyətini daha da artırmışdır. Osmanlı imperiyası ticarət yolları üzərində siyasi sabitlik yaratmaqla yanaşı, mədəniyyətlərəarası əlaqələrin inkişafına da şərait formalaşdırmışdır.

Türk dövlətlərinin karvan ticarətində rolu yalnız iqtisadi vasitəçiliklə məhdudlaşmamışdır. Türk hökmdarları ticarəti dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndirmiş, karvan yollarının təhlükəsizliyini təmin etmək üçün xüsusi hüquqi və inzibati mexanizmlər yaratmışlar. Karvansaralar, gömrük məntəqələri, ticarət bazarları və logistik infrastruktur türk dövlətlərinin təşəbbüsü ilə inkişaf etmiş və İpək Yolunun davamlılığını təmin edən əsas sütunlara çevrilmişdir [3,s. 44].

İpək Yolunun mühüm ticarət mərkəzləri olan Səmərqənd, Buxara və Gəncə türk dünyasının iqtisadi və mədəni həyatında xüsusi yer tutmuşdur. Səmərqənd və Buxara Orta Asiyanın ən böyük ticarət, elm və mədəniyyət mərkəzləri kimi Şərq və Qərb arasında bilik və texnologiyaların ötürülməsində aparıcı rol oynamışdır. Gəncə isə Qafqaz regionunda ticarət yollarının kəsişdiyi strateji şəhər kimi Şərq–Qərb əlaqələrinin inkişafında mühüm mövqeyə malik olmuşdur. Bu şəhərlər yalnız ticarət mərkəzləri deyil, həm də sənətkarlıq, elm, ədəbiyyat və diplomatik münasibətlərin formalaşdığı sivilizasiya ocaqları kimi çıxış etmişdir [7,s. 55].

Türk xalqlarının İpək Yolundakı tarixi rolu diplomatik və hərbi təsirlər sahəsində də özünü göstərmişdir. Ticarət yollarına nəzarət dövlətlərin beynəlxalq nüfuzunu artırmış, siyasi ittifaqların qurulmasına və diplomatik münasibətlərin genişlənməsinə zəmin yaratmışdır. Türk dövlətləri İpək Yolunun təhlükəsizliyini təmin etmək üçün hərbi gücdən istifadə etmiş, eyni zamanda diplomatik vasitələrlə ticarət əlaqələrini sabitləşdirmiş və qarşılıqlı maraqlara əsaslanan əməkdaşlıq mexanizmləri formalaşdırmışdır [10,s. 37].

Türk xalqları İpək Yolunun tarixində yalnız tranzit iştirakçısı deyil, onun siyasi, iqtisadi və mədəni sisteminin formalaşmasında əsas aparıcı qüvvələrdən biri olmuşdur. Onların yaratdığı dövlətçilik ənənələri, ticarət infrastrukturunu, diplomatik əlaqələr və mədəni təsirlər Avrasiya məkanında sivilizasiyalararası qarşılıqlı münasibətlərin inkişafında mühüm rol oynamış və bu gün də Türk dünyasının tarixi irsinin ayrılmaz hissəsi kimi dəyərləndirilir.

Cədvəl 1.— İpək Yolunda türk dövlətlərinin tarixi rolu

Türk dövləti	Dövr	İpək Yolundakı əsas rolu	Tarixi əhəmiyyəti
Göytürk Xaqanlığı	VI–VIII əsrlər	Mərkəzi Asiya marşrutlarına siyasi nəzarət	Yolun təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və ticarətin sabitləşdirilməsi
Uyğur Xaqanlığı	VIII–IX əsrlər	Ticarət və mədəni mübadilə mərkəzi	Yazı, kağız və mədəni dəyərlərin yayılması
Xəzər Xaqanlığı	VII–X əsrlər	Avropa–Asiya ticarət körpüsü	Volqa–Xəzər ticarət xəttinin idarəsi və gömrük sistemləri
Qıpçaqlar (Kumanlar)	XI–XIII əsrlər	Şərqi Avropa ticarət yollarının qorunması	Avropa bazarları ilə iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi

Səlcuq Dövləti	XI–XIII əsrlər	Karvansara və ticarət infrastrukturunun inkişafı	Anadolu və İran marşrutlarının gücləndirilməsi
Osmanlı İmperiyası	XIV–XX əsrlər	Avropa ilə ticarət axınlarına nəzarət	İpək Yolunun Qərb istiqamətində strateji təsirin artırılması

Mənbə: Hansen, V. (2012). *The Silk Road: A New History*. Oxford University Press.

Cədvəldə İpək Yolunun əsas tarixi mərhələlərində türk dövlətlərinin oynadığı siyasi, iqtisadi və mədəni rolları sistemləşdirilmiş şəkildə təqdim edir. Göründüyü kimi, türk dövlətləri təkcə tranzit ərazilər kimi deyil, ticarət yollarının təhlükəsizliyini təmin edən, karvan infrastrukturunu inkişaf etdirən və mədəni mübadiləni gücləndirən əsas aktorlar olmuşdur. Bu fəaliyyət İpək Yolunun uzunmüddətli davamlılığına və Avrasiya məkanında inteqrasiya proseslərinə mühüm töhfə vermişdir.

Mərkəzi Avropa ilə Türk xalqları arasında mədəni-tarixi əlaqələr qədim dövrlərdən başlayaraq Avrasiya məkanında sivilizasiyalararası qarşılıqlı təsirin mühüm istiqamətlərindən biri olmuşdur. Bu əlaqələr xüsusilə İpək Yolu üzərində formalaşan ticarət, diplomatik münasibətlər, miqrasiya prosesləri və mədəni mübadilə vasitəsilə dərinləşmiş, Mərkəzi Avropa regionunun tarixi və mədəni inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Macarıstan, Polşa, Çexiya və Slovakiya əraziləri türk mənşəli tayfalar və dövlətlərlə uzunmüddətli siyasi, iqtisadi və mədəni təmasların mərkəzində olmuşdur [14,. 34].

Macarıstan türk dünyası ilə tarixi bağlılığı ən güclü olan Mərkəzi Avropa ölkələrindən biridir. Bulqarların erkən orta əsrlərdə Avropa siyasi xəritəsinin formalaşmasında iştirakı, dövlətçilik. Macarların etnik formalaşmasında Hunlar, Avarlar və digər türk tayfalarının rolu elmi ədəbiyyatda geniş şəkildə qeyd olunur. Hun imperiyası dövründə Mərkəzi Avropa ərazilərində türk siyasi və hərbi təsiri güclənmiş, bu təsir bölgənin dövlətçilik ənənələrinə və hərbi təşkilatlanmasına müəyyən izlər buraxmışdır. Avar Xaqanlığı isə VI–VIII əsrlərdə Karpat hövzəsində siyasi hakimiyyət quraraq regional idarəetmə və mədəni təsirləri genişləndirmişdir.

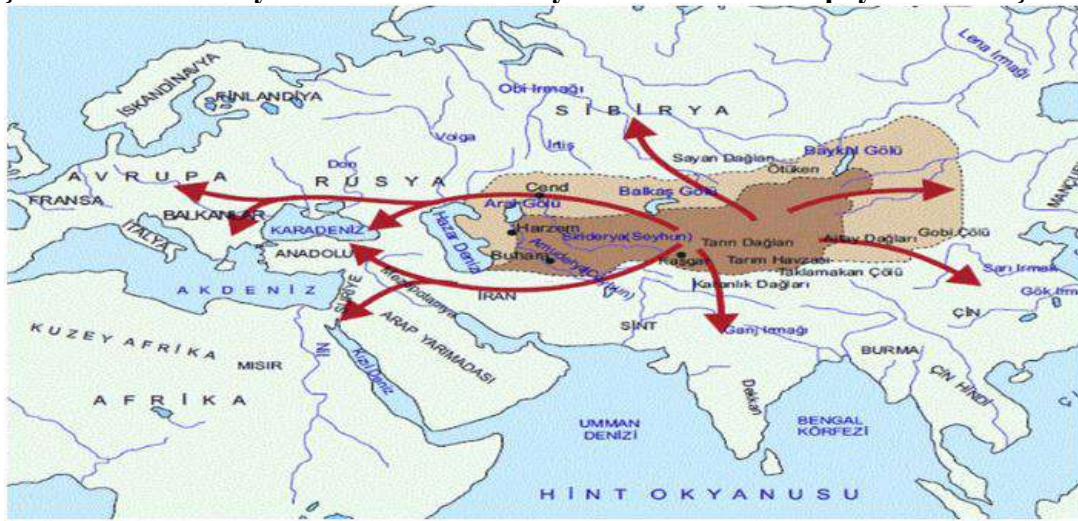
Bulqarlar və Kuman-Qıpçaqlar da Mərkəzi Avropa tarixində mühüm rol oynamış türk mənşəli icmalar sırasında yer alır. və hərbi təşkilatlanma sahəsindəki təsirləri diqqətəlayiqdir. Kuman-Qıpçaqlar isə XI–XIII əsrlərdə Şərqi və Mərkəzi Avropa ərazilərində məskunlaşaraq regional ticarət, hərbi xidmət və diplomatik münasibətlərdə aktiv rol oynamışlar. Bu tayfaların təsiri dil, folklor, toponimika və etnoqrafik ənənələrdə bu gün də müşahidə olunur [18,s. 44].

Türk xalqları ilə Mərkəzi Avropa dövlətləri arasında diplomatik əlaqələr xüsusilə orta əsrlərdən etibarən intensivləşmişdir. Osmanlı İmperiyası dövründə Macarıstan, Polşa və digər Avropa dövlətləri ilə qurulan diplomatik münasibətlər yalnız hərbi-siyasi qarşıdurmalarla deyil, həm də səfirlik missiyaları, sülh müqavilələri və ticarət razılaşmaları ilə müşayiət olunmuşdur. Türk–Avropa diplomatik əlaqələri nəticəsində beynəlxalq hüquq normaları, diplomatik protokollar və dövlətlərarası münasibətlərin institusional formaları inkişaf etmişdir.

Mərkəzi Avropa ilə Türk dünyası arasında ticarət və sənətkarlıq mübadiləsi bu əlaqələrin iqtisadi və mədəni əsasını təşkil etmişdir. İpək, ədviyyat, metal məmulatları, toxuculuq məhsulları və bədii sənət nümunələri İpək Yolu və digər ticarət marşrutları vasitəsilə bu regionlara ötürülmüşdür. Eyni zamanda, Avropa mənşəli texnoloji yeniliklər, silah istehsalı üsulları və sənətkarlıq ənənələri türk dünyasında yayılmışdır. Bu qarşılıqlı mübadilə nəticəsində memarlıq, tətbiqi sənət, musiqi və geyim mədəniyyətində sintez formaları meydana gəlmişdir [20,s. 11].

Mədəni-tarixi əlaqələr yalnız iqtisadi və siyasi sahələrlə məhdudlaşmamış, həm də dini, elmi və intellektual mübadilə müstəvisində inkişaf etmişdir. Türk xalqları vasitəsilə Şərq elmi nailiyyətlərinin Avropaya ötürülməsi, Avropa humanist ideyalarının isə türk dünyasında yayılması sivilizasiyalararası qarşılıqlı zənginləşmənin mühüm göstəricisi olmuşdur. Bu proses Mərkəzi Avropa ilə Türk dünyası arasında mədəni dialoqun dərinləşməsinə və orta q tarixi irsin formalaşmasına zəmin yaratmışdır.

Şəkil 1. — Türk tayfalarının mərkəzi asiyadan mərkəzi avropaya tarixi köç istiqamətləri

Mənbə: https://www.researchgate.net/figure/migration-maps-of-Turks-from-east-to-west-throughout-history-1-The-main-homeland-of_fig1_325249770

Şəkilə göstəriləndiyi kimi xəritə türk mənşəli tayfaların Mərkəzi Asiya və Altay–Sibir bölgəsindən başlayaraq Qafqaz, Anadolu, Qara dəniz hövzəsi və Mərkəzi Avropaya doğru həyata keçirdiyi əsas tarixi köç marşrutlarını göstərir. Xəritədə xüsusilə Hunlar, Avarlar, Bulqarlar və Kuman-Qıpçaqların miqrasiya istiqamətləri vurğulanaraq, onların Karpat hövzəsi, Balkanlar, Macarıstan və Şərqi Avropa ərazilərinə yayılma trayektoriyası əks etdirilir.

Bu köçlər Avropa siyasi xəritəsinin formalaşmasına, etnik strukturun dəyişməsinə və Türk mədəniyyətinin Mərkəzi Avropa tarixində iz buraxmasına mühüm təsir göstərmişdir. Xəritə türk xalqlarının Avrasiya miqyasında geosiyasi, demoqrafik və mədəni ekspansiyasını vizual şəkildə nümayiş etdirir və Türk–Avropa tarixi əlaqələrinin daha dərinəndən anlaşılmasına xidmət edir.

Cədvəl 2— Mərkəzi Avropada türk təsiri nümunələri

Sahə	Türk təsirinin nümunəsi	Ölkə / Region
Etnik-miqrasiya	Hun, Avar və Kuman-Qıpçaq tayfalarının məskunlaşması	Macarıstan, Slovakiya
Dil və toponimika	Türk mənşəli yer adları və söz izləri	Macarıstan, Polşa
Hərbi ənənələr	Atlı süvari taktikaları və döyüş strategiyaları	Macarıstan, Çexiya
Mədəniyyət və folklor	Türk motivli xalq dastanları və ornamentlər	Mərkəzi Avropa
Ticarət və sənətkarlıq	Şərq mənşəli ipək, metal və keramika məhsulları	Polşa, Slovakiya
Diplomatiya və idarəetmə	Osmanlı dövründə diplomatik münasibətlər və hüquqi təsirlər	Macarıstan, Polşa

Mənbə: Golden, P. B. (1992). *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Cədvəldə Mərkəzi Avropada türk xalqlarının buraxdığı əsas etnik, dil, hərbi, mədəni və iqtisadi izləri ümumiləşdirilmiş şəkildə təqdim edir. Nümunələr göstərir ki, türk təsiri yalnız tarixi miqrasiya ilə məhdudlaşmamış, dövlətçilik, mədəniyyət və sosial strukturların formalaşmasına da töhfə vermişdir.

Türk miqrasiyaları Avrasiya məkanının etnik, mədəni və siyasi xəritəsinin formalaşmasında mühüm rol oynamış tarixi proseslərdən biridir. Hun, Avar, Peçeneq və Kuman-Qıpçaq tayfalarının köçləri Mərkəzi Asiyadan başlayaraq Şərqi və Mərkəzi Avropaya qədər geniş əraziləri əhatə etmiş, bu

regionlarda etnik tərkibin, dövlətçilik ənənələrinin və mədəni mühitin dəyişməsinə təsir göstərmişdir. Xüsusilə Hunların IV–V əsrlərdə Avropaya irəliləməsi, Avarların Karpat hövzəsində siyasi hakimiyyət qurması, Peçeneqlərin Qara dəniz ətrafında məskunlaşması və Kuman-Qıpçaqların Şərqi Avropada geniş yayılması türk mənşəli icmaların tarixi təsirini gücləndirmişdir.

Bu miqrasiyaların nəticələri genetik və etnoqrafik izlərdə də özünü göstərir. Müasir Avropa və Qafqaz xalqları arasında aparılan genetik tədqiqatlar türk mənşəli tayfalarla bağlı müəyyən genetik komponentlərin mövcudluğunu ortaya qoyur. Eyni zamanda, geyim ənənələri, xalq oyunları, atçılıq mədəniyyəti, döyüş adətləri və sosial struktur elementləri türk etnoqrafik təsirinin regionlarda qorunduğunu göstərir.

Cədvəl 3— Avropada türk etnik izləri

Sahə	Türk etnik izinin nümunəsi	Region / Ölkə	Elmi əsaslandırma
Etnik-miqrasiya	Hun, Avar, Peçeneq, Kuman-Qıpçaq məskunlaşması	Macarıstan, Rumıniya, Ukrayna	Tarixi mənbələr və salnamələr
Genetik izlər	Avrasiya və Orta Asiya genetik komponentləri	Mərkəzi və Şərqi Avropa	Populyasiya genetikası tədqiqatları
Toponimika	Türk mənşəli yer adları (Kuman, Peçeneq və s.)	Macarıstan, Polşa, Slovakiya	Dilçilik və tarixi coğrafiya
Dil təsirləri	Türk mənşəli söz və terminlər	Macar, Slavyan dilləri	Leksik-semantik analiz
Etnoqrafiya	Atçılıq, geyim və folklor motivləri	Balkanlar, Karpat hövzəsi	Xalq mədəniyyəti tədqiqatları
Antropologiya	Kurqan mədəniyyəti və skelet xüsusiyyətləri	Ukrayna, Macarıstan	Arxeoloji və osteoloji analizlər

Mənbə: Golden, P. B. (1992). *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia*. Harrassowitz Verlag.

Cədvəl 3-də Avropada türk miqrasiyalarının buraxdığı əsas etnik, genetik, dil və mədəni izləri sistemləşdirilmiş şəkildə təqdim edir. Nümunələr göstərir ki, türk xalqlarının tarixi köçləri Avropa regionunun etnik tərkibinə, toponimikasına, dil mühitinə və mədəni ənənələrinə davamlı təsir göstərmişdir. Bu təsirlər yalnız tarixi faktlarla deyil, genetik, antropoloji və arxeoloji sübutlarla da təsdiqlənir.

Arxeoloji və tarixi sübutlar türk xalqlarının Avrasiya məkanında tarixi mövcudluğunu və İpək Yolu boyunca oynadığı rolu təsdiqləyən əsas elmi mənbələrdən biridir. Müxtəlif regionlarda aparılan arxeoloji qazıntılar Hun, Avar, Qıpçaq və digər türk tayfalarına məxsus maddi mədəniyyət nümunələrini üzə çıxarmış, onların yaşayış tərzini, iqtisadi fəaliyyəti və hərbi ənənələri barədə dəyərli məlumatlar təqdim etmişdir. Bu tapıntılar türk mədəniyyətinin geniş coğrafiyada yayılmasını və yerli mədəniyyətlərlə qarşılıqlı təsirini aydın şəkildə göstərir.

Qazıntılar zamanı aşkar edilən kurqanlar, yaşayış məskənləri, ticarət obyektləri və sənətkarlıq məhsulları türk tayfalarının sosial strukturu, dini inancları və gündəlik həyatını əks etdirən mühüm sübutlardır. Xüsusilə atçılıqla bağlı tapıntılar, metal məmulatları və bəzək əşyaları köçəri türk mədəniyyətinin əsas xüsusiyyətlərini nümayiş etdirir. İpək Yolu üzərində yerləşən şəhərlərdə tapılan maddi nümunələr isə ticarət əlaqələrinin intensivliyini və mədəni mübadilənin səviyyəsini sübut edir.

Sikkələr və silah nümunələri türk dövlətlərinin siyasi və iqtisadi gücünü əks etdirən mühüm tarixi mənbələr hesab olunur. Müxtəlif dövrlərə aid metal sikkələr ticarət dövriyyəsinə, iqtisadi münasibətləri və dövlət suverenliyini təsdiqləyir. Qılınc, ox ucluqları, zireh və digər hərbi avadanlıqlar türk tayfalarının hərbi təşkilatlanmasını və döyüş bacarıqlarını ortaya qoyur. Eyni zamanda, məişət əşyaları — keramika qablar, toxuculuq alətləri və gündəlik istifadə predmetləri türk xalqlarının sosial-mədəni həyatına dair dəyərli bilgiler təqdim edir.

Muzey eksponatları bu arxeoloji və tarixi sübutların qorunması və ictimaiyyətə təqdim edilməsində mühüm rol oynayır. Dünyanın müxtəlif muzeylərində saxlanılan türk mədəniyyətinə aid eksponatlar — silahlar, zinət əşyaları, toxuculuq məhsulları və sikkələr — türk xalqlarının zəngin maddi-mədəni irsini nümayiş etdirir. Bu eksponatlar elmi tədqiqatlar üçün əsas mənbə olmaqla yanaşı, türk tarixinin və mədəniyyətinin beynəlxalq səviyyədə tanıtılmasına töhfə verir.

Nəticə etibarilə, arxeoloji qazıntılar, maddi mədəniyyət nümunələri və muzey eksponatları türk xalqlarının tarixi irsinin öyrənilməsi üçün etibarlı və obyektiv sübut bazası formalaşdırır. Bu tapıntılar türk tayfalarının Avrasiya tarixindəki rolunu təsdiqləyir və onların siyasi, iqtisadi və mədəni inkişafını elmi əsaslarla izah etməyə imkan yaradır.

Müasir dövrdə İpək Yolu anlayışı tarixi ticarət marşrutundan daha geniş mənə kəsb edərək qlobal iqtisadi əməkdaşlıq, regional inteqrasiya və mədəni diplomatiya platforması kimi yenidən aktuallaşmışdır. Bu kontekstdə Türk dünyası Avrasiya məkanında strateji coğrafi mövqeyi, ortaq tarixi irsi və iqtisadi potensialı ilə Yeni İpək Yolu təşəbbüslərində mühüm rol oynayan əsas aktorlardan biri kimi çıxış edir [24,s. 33].

“Yeni İpək Yolu” təşəbbüsləri, xüsusilə Çinin irəli sürdüyü Belt and Road Initiative (BRI) layihəsi, Asiya ilə Avropa arasında ticarət, logistika və infrastruktur əlaqələrinin gücləndirilməsini hədəfləyir. Bu layihələr çərçivəsində Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan, Özbəkistan və digər türk dövlətləri tranzit mərkəzlər kimi mühüm strateji əhəmiyyət qazanmışdır. Bakı–Tbilisi–Qars dəmir yolu, Orta Dəhliz və Xəzər üzərindən keçən nəqliyyat marşrutları Türk dünyasının Yeni İpək Yolunda əsas logistik körpüyə çevrildiyini göstərir [26,s. 22].

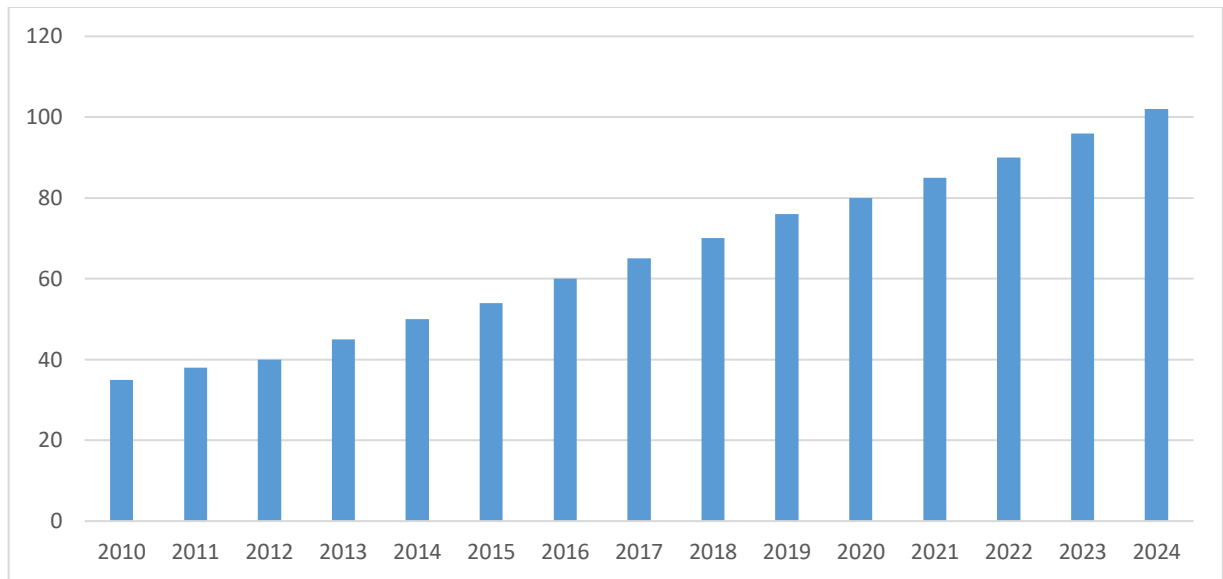
Türk Dövlətləri Təşkilatı (TDT) müasir dövrdə Türk dünyası arasında siyasi, iqtisadi, mədəni və humanitar əməkdaşlığın institusional əsaslarını gücləndirən əsas beynəlxalq platformalardan biridir. Təşkilat çərçivəsində nəqliyyat dəhlizlərinin inkişafı, ticarətin liberallaşdırılması, ortaq investisiya layihələri və mədəni inteqrasiya təşəbbüsləri həyata keçirilir. Bu struktur Türk dövlətlərinin Yeni İpək Yolu proseslərində vahid strateji mövqe formalaşdırmasına və beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına töhfə verir.

Mədəni diplomatiya və turizm müasir İpək Yolu konsepsiyasında xüsusi yer tutur. Türk dünyası zəngin tarixi-mədəni irsi, qədim şəhərləri, karvansaraları və İpək Yolu abidələri ilə beynəlxalq turizm üçün cəlbedici region hesab olunur. Birgə mədəni layihələr, festival və sərgilər, eləcə də “İpək Yolu Turizm Marşrutu” kimi təşəbbüslər Türk xalqları arasında mədəni yaxınlaşmanı gücləndirməklə yanaşı, Avropa və Asiya ilə mədəni dialoqu da genişləndirir. Bu proseslər Türk dünyasının qlobal mədəni brend kimi tanınmasına imkan yaradır.

Avropa–Türk əməkdaşlığı da Yeni İpək Yolu kontekstində mühüm strateji istiqamət kimi çıxış edir. Avropa İttifaqı ilə Türk dövlətləri arasında ticarət, enerji, nəqliyyat, təhsil və mədəniyyət sahələrində əməkdaşlıq dərinləşməkdədir. Orta Dəhliz layihəsi Avropa ilə Asiyanı birləşdirən alternativ və təhlükəsiz nəqliyyat marşrutu kimi Avropa–Türk iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsinə yeni imkanlar açır. Eyni zamanda, akademik mübadilələr, mədəni proqramlar və turizm əməkdaşlığı sivilizasiyalararası dialoqu möhkəmləndirir [29,s. 21].

Nəticə etibarilə, müasir dövrdə İpək Yolu Türk dünyası üçün yalnız tarixi miras deyil, həm də strateji inkişaf modeli, iqtisadi inteqrasiya platforması və mədəni diplomatiya aləti kimi çıxış edir. Yeni İpək Yolu təşəbbüsləri, Türk Dövlətləri Təşkilatının fəaliyyəti, mədəni və turizm layihələri, eləcə də Avropa ilə əməkdaşlıq Türk dünyasının qlobal proseslərdə rolunu gücləndirir və Avrasiya məkanında davamlı tərəfdaşlığın formalaşmasına xidmət edir.

Qrafik 1.— Mədəni əməkdaşlıq səviyyəsinin illər üzrə dinamikası

Mənbə: UNESCO cultural cooperation reports (2010–2024);

Qrafik 1-də son 15 ildə Türk dövlətləri ilə Avropa və beynəlxalq tərəfdaşlar arasında mədəni əməkdaşlığın artan intensivliyini əks etdirir. Artım tendensiyası mədəni diplomatiyanın güclənməsi, ortaq festival və layihələrin çoxalması, eləcə də Yeni İpək Yolu çərçivəsində mədəni inteqrasiyanın dərinləşməsi ilə izah olunur.

Tarixi İpək Yolu və Türk xalqlarının Avropa ilə əlaqələri Avrasiya məkanında sivilizasiyalararası qarşılıqlı təsirin mühüm tarixi modeli kimi qiymətləndirilə bilər. Aparılan təhlil göstərir ki, Türk dünyası bu əlaqələrdə yalnız tranzit və ya iştirakçı deyil, aktiv siyasi, iqtisadi və mədəni formalaşdırıcı qüvvə olmuşdür. Tarixi əlaqələr ticarət, diplomatiya, miqrasiya və mədəni mübadilə vasitəsilə regionlar arasında uzunmüddətli inteqrasiya proseslərini təşviq etmişdir.

Mədəni inteqrasiya bu münasibətlərin ən dayanıqlı və dərin təsirə malik komponentlərindən biri kimi çıxış etmişdir. Türk xalqlarının Avropa məkanında buraxdığı dil, etnoqrafiya, folklor, sənətkarlıq və şəhər mədəniyyəti izləri mədəni qarşılıqlı zənginləşmənin real nəticələrini nümayiş etdirir. Bu proses nəticəsində yeni sintez mədəniyyət formaları yaranmış, ortaq tarixi yaddaş və mədəni dialoq möhkəmlənmişdir.

Mövzunun regional və qlobal əhəmiyyəti onun müasir dövrdə də aktuallığını qoruması ilə bağlıdır. Yeni İpək Yolu təşəbbüsləri, Türk Dövlətləri Təşkilatının fəaliyyəti və Avropa–Türk əməkdaşlığı göstərir ki, tarixi əlaqələr bu gün iqtisadi əməkdaşlıq, mədəni diplomatiya və geosiyasi tərəfdaşlıq üçün strateji baza rolunu oynayır. Bu kontekst Türk dünyasının Avrasiya məkanında inteqrasiya və sabitlik proseslərində artan rolunu təsdiqləyir [31,s. 32].

Tədqiqatın elmi töhfəsi Türk xalqlarının İpək Yolu və Avropa ilə əlaqələrinə kompleks tarixi, mədəni və analitik yanaşmanın tətbiq edilməsində, mövcud elmi baxışların sistemləşdirilməsində və yeni interpretasiyaların irəli sürülməsində ifadə olunur. Araşdırma Türk–Avropa münasibətlərinin tarixi köklərini daha dərinləndirən anlamağa, ortaq irsin qorunmasına və gələcək əməkdaşlıq strategiyalarının elmi əsaslarla formalaşdırılmasına töhfə verir.

NƏTİCƏ. Aparılan tədqiqat göstərir ki, İpək Yolu və Türk xalqları arasında formalaşmış tarixi, mədəni və iqtisadi əlaqələr Avrasiya məkanında sivilizasiyalararası inteqrasiyanın əsas sütunlarından biri olmuşdür. Türk dövlətləri təkcə ticarət yollarının qoruyucusu deyil, həm də mədəniyyətlərin ötürücüsü, diplomatik vasitəçi və regional güc mərkəzi kimi çıxış etmişdir.

Türk miqrasiyaları, dövlətçilik ənənələri və ticarət şəbəkələri Mərkəzi və Şərqi Avropanın etnik, mədəni və siyasi inkişafına mühüm təsir göstərmiş, Hunlar, Avarlar, Xəzərlər, Qıpçaqlar, Səlcuqlar və

Osmanlılar vasitəsilə bu əlaqələr daha da dərinləşmişdir. Arxeoloji tapıntılar, toponimlər, dil izləri, genetik və etnoqrafik sübutlar Türk təsirinin tarixi reallıq və davamlı irs olduğunu təsdiqləyir.

Müasir dövrdə Yeni İpək Yolu təşəbbüsləri, Türk Dövlətləri Təşkilatının fəaliyyəti və Avropa–Türk əməkdaşlığı bu tarixi münasibətlərin yenidən strateji və praktik əhəmiyyət qazandığını göstərir. Mədəni diplomatiya, turizm və iqtisadi inteqrasiya Türk dünyasının qlobal əməkdaşlıq proseslərində rolunu daha da gücləndirir. Türk xalqları ilə Avropa arasında İpək Yolu üzərindən formalaşmış əlaqələr yalnız keçmişin tarixi hadisəsi deyil, həm də müasir beynəlxalq əməkdaşlıq üçün strateji model və elmi dəyərə malik irsdir. Bu əlaqələrin daha dərinlən öyrənilməsi orta q tarixi yaddaşın qorunmasına, mədəni dialoqun güclənməsinə və gələcək regional əməkdaşlıq perspektivlərinin inkişafına mühüm töhfə verə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Baipakov, K. M. (2012). *The Great Silk Road: History and culture*. Almaty: UNESCO. <https://unesdoc.unesco.org/>
2. Baumer, C. (2014). *The history of Central Asia: The age of the steppe warriors*. Bloomsbury. <https://www.bloomsbury.com/>
3. Beckwith, C. I. (2009). *Empires of the Silk Road: A history of Central Eurasia from the Bronze Age to the present*. Princeton University Press. <https://press.princeton.edu/books/paperback/9780691135892>
4. Brook, K. (2010). *The Jews of Khazaria* (3rd ed.). Rowman & Littlefield. <https://rowman.com/>
5. Christian, D. (2000). *Silk Roads or steppe roads? The Silk Roads in world history*. Journal of World History, 11(1), 1–26. <https://www.jstor.org/stable/20078612>
6. De La Vaissière, É. (2015). *Sogdian traders: A history*. Brill. <https://brill.com/>
7. Elhaik, E. (2013). The missing link of Jewish European ancestry: Contrasting the Rhineland and Khazarian hypotheses. *Genome Biology and Evolution*, 5(1), 61–74. <https://doi.org/10.1093/gbe/evt039>
8. Frankopan, P. (2015). *The Silk Roads: A new history of the world*. Bloomsbury. <https://www.bloomsbury.com/>
9. Golden, P. B. (2006). *Khazar studies: An historico-philological inquiry*. Brill. <https://brill.com/>
10. Golden, P. B. (2011). *Central Asia in world history*. Oxford University Press. <https://global.oup.com/>
11. Haak, W., Lazaridis, I., Patterson, N., et al. (2015). Massive migration from the steppe was a source for Indo-European languages in Europe. *Nature*, 522, 207–211. <https://www.nature.com/articles/nature14317>
12. Hansen, V. (2012). *The Silk Road: A new history*. Oxford University Press. <https://global.oup.com/>
13. Hitchins, K. (2014). *A concise history of Romania*. Cambridge University Press. <https://www.cambridge.org/>
14. Hopkirk, P. (2001). *Foreign devils on the Silk Road*. Oxford University Press. <https://global.oup.com/>
15. Kradin, N. N. (2014). *Nomads of Eurasia*. Cambridge University Press. <https://www.cambridge.org/>

16. Kurat, A. N. (1972). *Türkler ve Slavlar*. Ankara University Press.
<https://acikders.ankara.edu.tr/>
17. Lewis, B. (1995). *The Middle East: A brief history of the last 2,000 years*. Scribner.
<https://www.simonandschuster.com/>
18. Liu, X. (2010). *The Silk Road in world history*. Oxford University Press.
<https://global.oup.com/>
19. Millward, J. (2013). *The Silk Road: A very short introduction*. Oxford University Press.
<https://global.oup.com/>
20. Morgan, D. (2007). *The Mongols* (2nd ed.). Wiley-Blackwell.
<https://www.wiley.com/>
21. Musaeva, S. (2022). Great Silk Road: The culture of connection of the Turkic peoples and contribution to civilizations. *CyberLeninka*.
<https://cyberleninka.ru/article/n/great-silk-road-the-culture-of-connection-of-the-turkic-peoples-and-contribution-to-the-civilizations>
22. Noonan, T. S. (1999). The Khazar economy. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 9, 253–318.
<https://brill.com/>
23. Pritsak, O. (1982). *The origin of Rus'*. Harvard Ukrainian Research Institute.
<https://huri.harvard.edu/>
24. Reich, D. (2018). *Who we are and how we got here*. Oxford University Press.
<https://global.oup.com/>
25. Roux, J.-P. (2000). *The Turks: A journey of a thousand years*. Harry N. Abrams.
<https://www.abramsbooks.com/>
26. Starr, S. F. (2013). *Lost Enlightenment: Central Asia's golden age*. Princeton University Press.
<https://press.princeton.edu/>
27. Taagepera, R. (1997). Expansion and contraction patterns of large polities. *International Studies Quarterly*, 41(3), 475–504.
<https://academic.oup.com/isq>
28. UNESCO. (2014). *The Silk Roads Programme: Cultural heritage*. UNESCO Publishing.
<https://en.unesco.org/silkroad>
29. Whitfield, S. (2004). *The Silk Road: Trade, travel, war and faith*. British Library.
<https://www.bl.uk/>
30. Zhumabayeva, A. (2018). The role of the Silk Road in the history of Turkic people. *Redalyc Journal*.
<https://www.redalyc.org/journal/310/31055914024/html/>

СОДЕРЖАНИЕ CONTENT

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ HISTORICAL SCIENCES

SH.S. ZHOLDYBAEV, A.SH. SERIKBAEV [ZHEZKAZGAN] MUHAMMAD SON OF MUSA FROM KHOREZMI GENIUS OF THE TURKISH WORLD.....	3
РЕЙХАН ГӨКБЕН САЛУК [АНКАРА, ТҮРКИЯ] МҰХАММЕД ХАЙДАР ДУЛАТИ ЖӘНЕ ОНЫҢ «ТАРИХ-И РАШИДИ» АТТЫ ЕҢБЕГИ ТУРАЛЫ.....	7
РЫСКУЛОВ КАНАТБЕК КАДЫРКУЛОВИЧ, САПАРБЕК КЫЗЫ ТОЛГОНАЙ [ОШ, КЫРГЫЗСТАН] АНЖЫЯНДЫК КЫРГЫЗДАР.....	18
ЖУМАШОВА ГУЛЗАДА СУЛТАНОВНА, ТОКТОМАТОВА ШИРИНАЙ ТЫНЫБЕКОВНА [ОШ, КЫРГЫЗСТАН] КЫРГЫЗДАРДЫН АДАТ УКУГУНУН ТАРЫХЫ.....	24
АМАНҒАЛИЕВ ӘДІЛЕТ [АЛМАТЫ, ҚАЗАҚСТАН] МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВТЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МҰРАСЫНЫҢ МАЗМҰНЫ ЖӘНЕ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	28
БЕРДАЛЫ БЕРІК [АЛМАТЫ, ҚАЗАҚСТАН] КҮЛТЕГІН ЖАЗУЫНДАҒЫ БАЙЫРҒЫ ТҮРКІЛЕРДІҢ ТАРИХИ КӨЗҚАРАСЫНЫҢ МАЗМҰНЫ ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИДЕЯЛАРЫ.....	32
АЗИРБАЙ ДІНМҰХАМЕД [АЛМАТЫ, ҚАЗАҚСТАН] ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫН ОҚЫТУДАҒЫ ОНЛАЙН ТАРИХИ ЖИНАҚТАРДЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТАРИХИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	35
БАХЫТОВ НҰРДӘУЛЕТ [АЛМАТЫ, ҚАЗАҚСТАН] ЗОРОАСТРИЗМНІҢ ПАЙДА БОЛУ АЛҒЫШАРТТАРЫ МЕН ТАРИХИ НЕГІЗДЕРІ.....	43
ОЛЖАБАЕВ ДАМИР [АЛМАТЫ, ҚАЗАҚСТАН] Ш.УӘЛИХАНОВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ БАТЫРЛАР ИНСТИТУТЫНЫҢ МАЗМҰНЫ ЖӘНЕ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ.....	52
XANLAROVA AYTƏN [BAKİ, AZƏRBAYCAN] TÜRK XALQLARI VƏ İPƏK YOLU: MƏRKƏZİ VƏ ŞƏRQİ AVROPA İLƏ MƏDƏNİ-TARİXİ MÜNASİBƏTLƏR.....	56

"IN THE WORLD OF SCIENCE AND EDUCATION"

Контакт

els.education23@mail.ru

Наш сайт

irc-els.com